

ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ FRANQUISTES DURANT LA GUERRA CIVIL I LA POSTGUERRA. UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

[Imatge de *El Periódico*]

Universitat de Girona
Grau en Història - Facultat de Lletres
Treball Final de Grau

Autor: Martí Lleixà Plaja

Tutor: Giaime Pala

Entrega: Juny del 2022

Índex de continguts

- Resum	1
- Introducció	2
- 1. Els camps de concentració franquistes: orígens, funcions i geografia	4
1.1. La renovació dels estudis sobre el tema	4
1.2. Naixement i funcions dels camps de concentració	6
1.3. Ubicació regional dels camps de concentració franquistes	10
- 2. Vida, repressió i treball al sistema concentracionari franquista	18
2.1. La vida quotidiana	18
2.2. Els batallons de treballadors	22
2.3. El poder de la premsa	27
2.4. El treball forçat en els batallons	28
2.5. Evolució i prolongació del sistema concentracionari franquista	31
- 3. Conclusions	34
- 4. Bibliografia	38

RESUM

Aquest treball està enfocat en els camps de concentració franquistes, que van implantar-se arreu del territori espanyol durant la Guerra Civil i la postguerra. Es tracta d'un instrument cabdal en el sistema repressiu franquista contra els republicans. Tot i la importància que va tenir, és un tema encara no gaire conegut per gran part de la societat d'avui dia. Aquest treball es proposa realitzar un estat de la qüestió que analitza els treballs més importants de la historiografia en referència als camps de concentració, explicant-ne en diferents apartats els orígens, l'evolució, la distribució geogràfica, la vida quotidiana i els batallons de treballadors.

Paraules clau: *camp de concentració, treball forçat, repressió, presoner de guerra, memòria, Guerra Civil.*

ABSTRACT

This work focuses on Franco's concentration camps, which existed throughout Spain during the Civil War and the post-war period. It is a key instrument in Franco's repressive system against the Republican soldiers. Despite that importance, it is an unknown topic for most of society. This work is a state of question that aims to show the most important publications of historiography in reference to concentration camps explained in different sections like the origins, evolution, geographical distribution, daily life and battalions of workers.

Keywords: *concentration camp, forced labor, repression, prisoner of war, memory, Civil War.*

Introducció

He decidit centrar el meu Treball Final de Grau (TFG) en el sistema concentracionari franquista que va néixer a Espanya durant la Guerra Civil i que es van estendre fins la a la primera postguerra. He pres aquesta decisió perquè es tracta d'un tema que sempre m'ha cridat l'atenció i al qual crec que se li ha donar importància. En efecte, la majoria de la societat desconeix aquest tema o només hi presta atenció quan veu alguna notícia de tant en tant que li recorda aquell esgarriós episodi de la història del nostre país. Preguntant al respecte a les persones que conec, ho he pogut constatar amb freqüència. Com a historiador en formació em veig amb l'obligació de mostrar que, malgrat que el tema ha estat força analitzat pels historiadors, falta divulgar-lo i transmetre'n la importància d'una forma més eficaç. Per tant, l'objectiu d'aquest TFG és parlar dels treballs més importants que s'han publicat sobre els camps de concentració franquistes i que han aportat unes noves visió i interpretació de la qüestió. A més, en aquest treball s'intentarà valorar el paper de les fonts orals. De fet, en els últims anys, gràcies també als testimonis d'ex soldats republicans, s'ha ressaltat la importància històrica dels camps de concentració i se n'ha pogut conèixer millor alguns aspectes de la vida interna. Aquests testimonis són el fruit de diferents iniciatives i recerques d'àmbit local promogudes per les associacions memorialístiques espanyoles.

Els camps de concentració franquistes neixen amb la Guerra Civil (1936-1939) i la seva evolució va de la mà del transcurs de la guerra. Els primers camps de concentració habilitats no estaven regulats i es basaven en la improvisació i l'arbitrarietat. Es van crear per resoldre el creixent problema dels presoners republicans capturats: per prevenir qualsevol tipus de revolta, a la rereguarda del front franquista els tancaven en aquests recintes. Aquests primers camps provisionals van anar evolucionant conforme avançava la guerra, fins a convertir-se en llocs de repressió i de classificació. A poc a poc, els alts càrrecs franquistes en van millorar el funcionament fins al punt d'aconseguir que els presoners esdevinguessin una mà d'obra semi-esclava molt barata i funcional a un sistema de treball forçat.

De tot això, parla el meu treball, que està format per dos capítols centrals. Al primer capítol, examino la renovació dels estudis sobre el tema que s'ha dut a terme en els últims anys. En particular, em centro en els treballs d'Oriol Dueñas i en els llibres i articles d'autors com Javier Rodrigo, Carlos Hernández de Miguel i Carme Molinero, que han

dut a terme una tasca excepcional. Després, estableixo una definició i una tipologia comuna dels camps, per després passar a examinar les bases del sistema concentracionari espanyol, la seva funció i els seus orígens. Finalment mostro l'evolució del fenomen situant geogràficament els camps de concentració al mapa estatal.

El segon capítol pivota en torn d'un enfocament d'història social, ja que tracto el tema de la vida quotidiana dels presoners durant els anys d'encarcerament dins els camps de concentració. A partir de les fonts secundàries i de les orals, explico les activitats que s'hi desenvolupaven durant el dia, les experiències viscudes i les inhumanes condicions de vida que tenien els presoners. En un altre apartat del capítol, comento el fenomen dels batallons de treballadors, explicant-ne la creació i les tasques que duïen a terme. També mostro el paper de la premsa i de la propaganda franquista a l'hora d'ocultar a la població –o de manipular– el que passava realment als camps. Finalment, parlo del treball forçat com a sistema d'explotació laboral en què els presoners de guerra eren obligats a dur a terme tasques de reconstrucció de la Nova Espanya i on eren reeducats políticament.

A les conclusions realitzo un balanç de les conseqüències que han tingut els camps de concentració al nostre país, a més de parlar del silenci oficial que, durant anys, van obstaculitzar un coneixement més profund d'aquestes terribles realitats creades pel nou règim franquista. Un silenci que ha estat trencat en bona part per les associacions de recuperació de la memòria històrica d'Espanya.

1. Els camps de concentració franquistes: origen, funcions i geografia

La Guerra Civil ha estat l'etapa més fosca de la història contemporània d'Espanya, sobretot pel fet que va ser una etapa en la qual les tropes franquistes van vulnerar els drets humans tant al front com a la rereguarda. Al respecte, un dels crims més greus del franquisme va ser la instauració de tot un sistema concentracionari amb el qual, des de la més absoluta arbitrarietat, el bàndol guanyador va voler "reeducar" els republicans a base de tota mena de mal tracte, tant físic com psicològic, d'assassinats, tortures, humiliacions i molts més actes perversos. Es pot dir, doncs, que el franquisme no va mostrar pietat envers els vençuts inclús al final i després de la guerra, en la mesura en què va seguir disciplinant o eliminant els enemics de la nació. A més de parlar dels principals historiadors que s'han ocupat del tema dels camps de concentració, en aquest capítol n'esbossarem l'origen, en delinarem les funcions i característiques i, finalment, en traçarem un mapa regional tot seguint les indicacions dels principals estudis de tipus local i regional.

1.1 La renovació dels estudis sobre el tema

Cau pel seu propi pes que la qüestió dels camps de concentració franquistes és polèmica i delicada, la qual cosa explica per què la historiografia sobre el sistema concentracionari franquista fos inicialment fragmentada i precària. Fins als anys setanta del segle XX van predominar obres de caràcter general relacionades amb la repressió, mentre que es trobaven a faltar estudis més específics i fonamentats en una base empírica satisfactòria. Aquest substancial semibuit historiogràfic es pot relacionar amb el silenci que va caracteritzar l'etapa franquista a Espanya. La dictadura va obstaculitzar la producció historiogràfica sobre el tema i els estudiosos tendien a evitar les recerques relacionades amb la repressió franquista per por a represàlies. Una de les poques excepcions n'és l'historiador Joan Llach, que va ser el primer en tractar els camps de concentració amb el seu llibre *Batallón de trabajadores*, publicada l'any 1975¹. L'obra recollia les experiències traumàtiques de presoners del bàndol republicà a diferents camps de

¹ LLARCH, Joan. *Batallón de trabajadores*. Barcelona: Vergi, 1975; reeditat posteriorment amb el títol *Campos de concentración en la España de Franco*. Barcelona: Producciones Editoriales, 1978.

concentració. La importància del treball de Llach rau en que va ser pioner a l'hora de trencar amb el trauma social i el silenci que encara envoltaven la temàtica concentracionària.

A partir dels anys vuitanta i noranta, les recerques sobre els camps de concentracions van augmentar en qualitat i quantitat pel que fa als estudis de casos locals o regionals, la qual cosa va ajudar a crear les condicions per poder elaborar un treball de conjunt sobre tot el cas d'Espanya que conjugué interpretació i treball documental exhaustiu. És el que finalment va realitzar l'historiador aragonès Javier Rodrigo Sánchez. Actualment especialitzat en l'estudi de les guerres civils europees, Rodrigo és autor de les obres més significatives sobre els camps de concentració de la Espanya franquista i sobre la violència que s'hi va exercir a la postguerra². També és autor d'un gran nombre d'articles en els quals tracta diversos aspectes de la temàtica dels camps³. En els seus llibres, aquest autor posa èmfasi en la importància d'entendre el fet que els camps neixen com a mesura funcional al bàndol "nacional". Es tractava, per dir-ho d'una altra manera, d'un recurs bèl·lic en un procés de guerra interna. Els camps de concentració, doncs, eren el resultat de l'adaptació dels mitjans repressius estatals al caràcter massiu dels grups socials que s'havien de reprimir; eren instruments il·legals utilitzats per abusar dels presoners que van acabar formant part d'aquest sistema de dominació. A partir d'una àmplia documentació i de les fonts orals dels testimonis, Rodrigo posa en relleu les característiques bàsiques del sistema dels camps de concentració franquistes durant la guerra i la postguerra, en tracta els orígens, l'organització i la memòria. A més a més de la seva tasca, s'ha de dir que l'any 2002 es va celebrar a Barcelona el "Congrés

² RODRIGO, Javier. *Los campos de concentración franquistas: entre la historia y la memoria*. Siete Mares, 2003; RODRIGO, Javier. *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Alianza Editorial, 2008; RODRIGO, Javier. *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*. Crítica, 2005.

³ RODRIGO, Javier. "La bibliografía sobre la represión franquista. Hacia el salto cualitativo". *Espana Contemporanea*, nº 19, 2001, pp. 151-169; RODRIGO, Javier. "Vae victis! La función social de los campos de concentración franquistas". *Ayer*, nº 43, 2002, pp. 163- 188; RODRIGO, Javier. "Cap als orígens dels camps de concentració franquistes. Breus apunts per a la història concentracionària espanyola". *L'Avenç*, nº 272, 2002, pp. 12-15; RODRIGO, Javier. "Campos de concentración a escala local: algunas consideraciones teóricas". *Dossier de Revista del Vinalopó*, nº 4, 2001, pp. 13-29; RODRIGO, Javier. "Fuentes para el estudio de la Guerra Civil española: el Archivo General Militar de Ávila (AGMA)". *Espana Contemporanea*, nº 21, 2002, pp. 217-225; RODRIGO, Javier. "Memoria e historia en posguerra. Los campos de concentración franquistas". *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions. Actes del Segon Congrés Recerques*. Lleida: Pagès, 2002, vol. II, pp. 1137-1150; RODRIGO, Javier. "En el limbo de la historia. Los campos de concentración franquistas, entre el olvido oficial y el uso público". *Usos de la historia y políticas de la memoria*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, pp. 55-72; RODRIGO, Javier. "Prisioneros de guerra y campos de concentración. Apuntes sobre la literatura reciente". *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, nº 2, 2003, pp. 295-306.

Internacional dels camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme”, les actes del qual, publicades per l’editorial Crítica, van permetre consolidar els estudis sobre els camps de concentració franquistes⁴. En tot cas, aquest volum no supera el treball de Rodrigo ni en capacitat interpretativa ni pel que fa a l’explicació del fenomen. Tampoc ho fa el volum de Carlos Hernández, certament sòlid i important, com veurem, pel que fa a la localització geogràfica del mapa concentracionari franquista. De manera que en el següent apartat, dedicat a sintetitzar el naixement i funcions dels camps de concentració, seguiré les idees del professor de la Universitat Autònoma de Barcelona.

1.2 Naixement i funcions dels camps de concentració

La dictadura franquista va establir de forma improvisada el seu propi model de camps de concentració. Aquests es van originar durant la Guerra Civil (1936-1939) i funcionaven com a llocs d’internament preventiu on els militars franquistes recloïen els presoners de guerra republicans amb l’objectiu de classificar-los, decidir les seves responsabilitats criminals, passar a una fase de reeducació dels presos i finalment explotar-los en la xarxa de treballs forçats coneguda com a Batallons de Treballadors durant el període bèl·lic i com a Batallons Disciplinaris durant la postguerra. Molts camps també seran utilitzats per tancar refugiats durant la Segona Guerra Mundial i n’hi haurà d’actius fins 1947⁵.

Javier Rodrigo reflexiona en les seves obres sobre els forats que té la historiografia espanyola al tractar els camps de concentració franquistes durant la guerra civil. Pensa que hi ha hagut una voluntat de silenciar aquest aspecte tan fosc i que només ha estat a partir del segle XXI quan s’ha començat a produir investigacions detallades arran de la discussió pública sobre la història recent d’Espanya.

El cop d’Estat fallit de juliol de 1936 va suposar una generalització de la violència. En la via pública era habitual la presència d’armes i es van produir un gran nombre d’assassinats republicans de forma premeditada i racional per tal de frenar la resistència al cop d’Estat. Aquesta violència exercida de forma constant cap als republicans i

⁴ MOLINERO, Carme; SALA, Margarita; SOBREQÜÉS, Jaume. *Congreso “Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el franquismo”*. Barcelona: Crítica, Museu d’Història de Catalunya, 2003.

⁵ RODRIGO, Javier. *Cautivos...., op. cit.*, p. 13.

presoners de guerra va permetre assegurar la victòria dels que es revoltaven i va instaurar una militarització i “neteja social” que anava relacionada amb el tracte als presoners⁶. Conforme avançava la guerra cap al centre geogràfic peninsular, les tropes insurgents no tenien intenció de deixar els republicans a la rereguarda ni volien utilitzar els presoners en altres funcions. Per tant, la repressió d'aquells primers mesos va ser la més salvatge de tota la guerra i va ser caracteritzada pels nombrosos afusellaments realitzats per apuntalar l'autoritat franquista.

Amb tot, el problema de l'augment incessant de presoners de guerra va suposar un autèntic repte a l'hora d'organitzar-los de forma més racional. Aquest fenomen va sorgir de la necessitat, ja que era un problema que poc a poc anava augmentant i que preocupava als insurgents⁷. No sorprèn, doncs, que el nou sistema concentracionari franquista es construís inicialment sobre una certa dosi de descontrol, improvisació i arbitrarietat. Les autoritats locals del bàndol franquista van actuar de pressa i amb dificultats per fer front a la massa de presoners republicans.

La treva en els fronts, de setembre de 1936 fins a febrer de 1937, va suposar que es prengués consciència que la duració del conflicte s'allargaria més del que inicialment s'esperava. Aquella va ser una època de reorganització i regulació administrativa, que marcava les pautes per al naixement dels camps de concentració a gran escala i on l'Estat tindria com a objectiu reeducar als presoners per tal que fossin útils a la Nova Espanya (la propaganda de Franco, religiosa i patriòtica, es sumaria a les ja existents males condicions de vida, escassa alimentació i deficiències sanitàries dels presos⁸).

El procés de classificació dels presoners de guerra va ser el fonament estratègic del sistema concentracionari. Seguint les noves pautes de regulació, sistematitzada dins la Orden General de Clasificación de l'11 de març de 1937, es va imposar a tot el territori nacional una homogeneïtzació de les actuacions contra els presoners de guerra. Per tant, els presoners capturats havien de ser primer classificats segons alguns paràmetres: la condició, els antecedents, la intervenció en la campanya militar i les responsabilitats i circumstàncies de la seva captura. Seguint aquestes pautes es dividia després als presoners en quatre grups⁹. El grup A el formaven els integrants de l'Exèrcit Popular i normalment

⁶ *Ibid.*, pp. 26-30.

⁷ RODRIGO, Javier. *Los campos...*, *op. cit.*, pp. 45-47.

⁸ *Ibid.*, pp. 52-55.

⁹ *Ibid.*, pp. 61-63.

beneficiaven de la llibertat provisional; si estaven en condicions físiques dignes i justificaven la seva inclinació cap al Moviment Nacional (o simplement no eren contraris a ell), se'ls reincorporava al front a través de les Caixes de Reclutes. En el grup B s'agrupaven els presoners que s'havien incorporat de forma voluntària a les files republicanes sense tenir cap responsabilitat política i social. El grup C era el destinat als caps i oficials de l'Exèrcit republicà que s'havien enfrontat amb les tropes franquistes. Es tracta d'individus destacats en partits polítics i enemics de Franco acusats de rebel·lió i dissidència. Finalment, el grup D aplegava els acusats de delictes comuns. Els grups C i D eren condemnats penalment mitjançant el Consell de Guerra. El grup B era el majoritari en els camps de concentració i seguien allà fins que algú amb poder dictés el contrari¹⁰. El procés de classificació no sempre funcionava correctament, ja que, depenent de la zona, no hi havia instal·lats camps de concentració o perquè determinades zones no estaven del tot controlades per les tropes franquistes. Els presoners eren sotmesos a interrogatoris per part dels oficials dels serveis de informació de les divisions que generaven una identificació del presoner. Aquests elaboraven un document amb dades personals i familiars de l'interrogat. Un cop el presoner era identificat i havia obtingut el seu document d'identificació, passava a disposició de les Comissions de Classificació. Aquestes Comissions es trobaven estratègicament repartides a diferents localitats del país i eren controlades per un cap militar i dos oficials amb formació jurídica. Aquests caps militars, juntament amb el clergat i la policia, s'aprofitaven del clima repressiu per satisfer els seus interessos personals. Així doncs, cada territori "alliberat" passava a ser un infern de coaccions, interrogatoris i violència física vers els presoners i els capturats. És per aquesta situació d'irregularitats i d'anomia jurídica que va anar-se generant una consciència sobre el fet que s'havia de fer alguna cosa amb els presoners que quedaven il·legalment internats als camps de concentració. El març de 1937, Francisco Franco va encarregar a Luis Orgaz la creació de la Jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación, la qual va crear els Batallons de Treballadors amb l'objectiu de utilitzar d'alguna manera els presos amb edat militar. El mes de maig d'aquell any es van regular els batallons a partir d'un decret del nou Estat que concedia el treball als presoners per tal que contribuïssin a reconstruir la Nova Espanya. A partir d'aquí, Franco va establir que s'internessin als camps de concentració aquells presoners que era dubtós que s'unissin al

¹⁰ RODRIGO, Javier. *Cautivos...*, op. cit., pp. 51-55.

Moviment Nacional. El juliol de 1937 es va crea la Inspecció de Camps de Concentració de Presoners (ICCP), que completava el procés d'institucionalització i de burocratització d'aquest sector. Amb aquest nou organisme, s'abandonava definitivament la improvisació amb l'objectiu de convertir els camps de concentració en un sistema organitzat¹¹. L'objectiu principal del sistema de camps franquistes era separar els membres segons ells "enganyats" o "malalts" de la societat espanyola. El soldat republicà capturat era dirigit automàticament a un camp provisional on era interrogat i després era enviat a camps estables per ser classificat. Javier Rodrigo explica la importància que tenia el resultat de la classificació per al presoner: si aquest era un republicà convençut i havia comès algun delictes, acabaria afusellat; els altres presoners, en canvi, o bé es mantenien internats o bé anaven al "Batallón de Trabajadores" per realitzar treballs forçats¹².

L'any 1937 ja es comptabilitzaven 106.822 presoners, un terç dels quals serien reeducats i destinats a treball forçat. Per tractar els problemes amb els presoners de guerra que seguien augmentant, la ICCP va establir uns determinats tipus de camps. Per a l'establiment de nous camps es seguien criteris com el de la distància, ja que si es tractava d'un centre d'evacuació i classificació no podia trobar-se lluny del front que li pertocava. També es valorava molt que tingués bones comunicacions. Finalment es buscava un lloc amb gran capacitat de metres quadrats i que es pogués controlar de forma eficaç sense tenir en compte criteris de higiene, clima o habitabilitat¹³. Els camps d'avantguarda eren els primers centres destinats a internar presoners capturats durant la campanya militar. Es caracteritzaven per una gran capacitat logística a l'hora de traslladar grups de presoners cap a zones de rereguarda allunyades del front.

La classificació dels camps preveia també els anomenats "lazarets", que eren utilitzats per les tropes franquistes per recloure als presoners de forma temporal abans de que fossin reubicats en centres definitius. També existien camps on es regulava la creació dels batallons de treballs forçats, d'altres on s'internava exclusivament a presoners internacionals, i fins i tots camps per als incapacitats a treballar i inclús per reformar a menors d'edat¹⁴.

¹¹ RODRIGO, Javier. *Los campos...*, *op. cit.*, pp. 68-75.

¹² *Ibid.*, pp. 22-23.

¹³ *Ibid.*, pp. 83-84.

¹⁴ *Ibid.*, pp. 94-95.

Conforme avançava en la seva ofensiva bèl·lica, Franco veia que les capacitats dels camps no estaven a l'altura així que van començar a aparèixer els barracons i els kilòmetres de filat. La xarxa de camps de concentració franquistes s'ampliaria progressivament degut a la saturació dels camps existents i a l'incessant increment del nombre de presoners conforme guanyaven territori¹⁵. El mes de novembre de 1939 va ser el moment en que van tancar la majoria de camps de concentració. Va ser quan es van desmantellar quasi tots els camps oberts des de l'inici de la Guerra Civil fins a la ofensiva final. Molts camps es van desmantellar oficialment però van seguir fent funcions de presons militars.

1.3 Ubicació regional dels camps de concentració franquistes

Com ja s'ha dit, durant els anys vuitanta i noranta del segle passat, es van publicar no pocs treballs dedicats a camps de concentració específics. Sobre aquesta base se'n van afegir, en el nou mil·lenni, molts altres de qualitat superior perquè els autors ja van poder tenir un accés més àgil i profund a les fonts d'arxiu¹⁶. Sense tenir en compte aquesta nova onada d'estudis locals no s'entendria el llibre de Carlos Hernández de Miguel, *Los campos de concentración de Franco*, on aquest investigador estableix una tipologia dels camps de concentració franquistes (destacant la seva singularitat) i elabora un llistat dels camps de concentració franquistes que existien a cada comunitat-regió espanyola¹⁷. L'obra de Hernández de Miguel és de vital importància, ja que és el primer estudi que esmenta cada camp de concentració identificat o estudiat a nivell local, situant-lo en el mapa espanyol fins a arribar a uns 300 camps aproximadament en tot el territori nacional.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 100-103.

¹⁶ BARRIUSO BABOT, Jordi. *Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco*. Treball de recerca de doctorat. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005; IDO, A; EIROA, M. "Los campos de concentración franquistas en el contexto europeo". *Ayer*, nº 57, 2005, pp. 19-187; EGIDO LEÓN, A; EIROA SAN FRANCISCO, M. "Los campos de concentración franquistas: del olvido a la memoria". A CUESTA, J. *Memorias históricas de España (siglo XX)*. Madrid: Fundación F. Largo Caballero, 2008, pp. 260-274; GÓMEZ BRAVO, G. *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*. Madrid: Taurus, 2009; FERNÁNDEZ LÓPEZ, J.A. *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*. Miranda de Ebro: edició pròpia, 2004; GONZÁLEZ CORTÉS, J.R. "Origen y desarrollo de los campos de concentración franquistas en Extremadura". *Revista de Estudios Extremeños*, nº 1, 2006, pp. 257-288; ORTIZ ABRIL, R.F. *El campo de concentración de San Juan de Mozarrifar (Zaragoza)*. Saragossa: Huella Digital, 2009; MOLINERO, C. (2003). Campos de concentración y prisiones en el marco de la represión franquista. *Historia del presente*, pp. 167-170.

¹⁷ HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos de concentración de Franco: sometimiento, torturas y muerte tras las alambradas*. Ediciones B, 2019.

Recolzant-me en aquesta obra, i en els més importants estudis locals i regionals, presentaré aquí un mapa sintètic de la distribució dels camps de concentració espanyols. Potser convé començar des dels territoris espanyols d'Àfrica, on va començar la sublevació militar el juliol de 1936. Aquí es van improvisar llocs d'internament de presoners republicans des dels primers dies de la Guerra Civil. A Ceuta, Melilla, al protectorat del Marroc i al Sàhara espanyol hi va haver cinc camps en total. Destaca sobretot el de Ceuta per ser un camp de llarga durada que, en un primer moment, va exercir de presó militar fins a passar, després, a ser considerat un camp de concentració¹⁸. A les Canàries van arribar a coincidir tres camps de concentració que actuaven com a centres d'internament preventiu degut a l'augment de presos. Destaquen el camp de La Isleta i el del Lazareto de Gando, que seguien la dinàmica peninsular basada en la provisionalitat i la brutalitat¹⁹. Si seguim parlant d'illes, hem de dir que a les Illes Balears també va aparèixer el fenomen concentracionari de forma ràpida, amb set centres que gestionava la Comandància Militar de les Balears de forma bastant autònoma. Recordem ara en especial els camps del Balneari de Sant Joan i el Castell de Bellver de Mallorca, on els presos eren utilitzats com a mà d'obra esclava²⁰.

A la Península Ibèrica els camps de concentració es van escampar a tot arreu. Si ens fixem en el nord peninsular, un dels punts on hi ha hagut més investigacions historiogràfiques, s'ha d'esmentar Galícia, que va arribar a tenir onze camps actius repartits entre La Coruña, Orense i Pontevedra. Els de més llarga durada van ser els camps de Betanzos, Cedeira i Ferrol, tots tres situats a La Coruña²¹.

La comunitat autònoma d'Astúries va comptar amb dotze camps de concentració, la majoria dels quals estables en ciutats com Gijón i Oviedo i que van albergar aproximadament uns trenta mil presoners. La Rioja només va tenir dos camps de

¹⁸ SÁNCHEZ, Francisco. *Los campos de concentración y centros penitenciarios en Ceuta y Protectorado occidental español en Marruecos 1936-1939*. A Actas. Els camps de concentració.

¹⁹ GONZÁLEZ, Salvador i MILLARES, Sergio. *Campos de concentración en Canarias (1936-1945)*. A Actas. Els camps de concentració.

²⁰ JAUME, Esteve. *Esclaus oblidats: els camps de concentració a Mallorca (1936-1942)*. Palma de Mallorca: Documenta Balear, 2019.

²¹ SUÁREZ, Xosé Manuel. *Campos de concentración y prisiones en Galicia. Análisis de la población reclusa*. A Actas. *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2002; BARRERA BEITIA, E. *A represión franquista en Galicia*. Narón: Asociación Cultura Memoria Histórica Democrática, 2004; LARUELO, M. (2005). Saturrarán: ¿cárcel de mujeres o campo de concentración? *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*, Narón, pp. 291-298; Juana, J. PRADA, J. *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, 2006.

concentració, ambdós estables: el d'Haro, ubicat en una fabrica i el de Logroño, situat a la plaça de toros La Manzanera. D'altra banda, Navarra en va albergar quatre: a Estella i Pamplona n'hi va haver dos de llarga durada mentre que a la plaça de toros de la mateixa ciutat de Pamplona i a Tafalla en van haver-hi dos d'estables²².

Està ben documentada la regió de Cantàbria, amb deu camps de concentració com el del Palacio de la Magdalena a Santander i el de Castro Urdiales²³. Euskadi és l'altra regió del nord amb una certa producció historiogràfica sobre els camps existents. En total, en va tenir vuit d'actius entre Alava, Guipúscoa i Vizcaya. Destaca sobretot el camp de Bilbao, que es va establir a la Universitat de Deusto²⁴.

A la part central de la península s'han comptabilitzat camps de concentració a tots els territoris. A Castella i Lleó, per exemple, van arribar a haver fins a vint i quatre camps en funcionament²⁵. El camp amb més renom de la zona era el de Miranda de Ebro, que després de ser utilitzat com a camp per a presoners republicans va acollir nazis i col·laboracionistes de la Segona Guerra Mundial²⁶. Si parlem d'Extremadura, trobem fins a disset camps actius repartits entre Badajoz i Càceres²⁷. La majoria de la producció historiogràfica s'ha centrat en el camp de concentració de Castuera, a la província de Badajoz²⁸. Era el camp de concentració de referència a aquesta regió i es va crear per

²² HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos de concentración de Franco: sometimiento, torturas y muerte tras las alambradas*. Ediciones B, 2019.

²³ ONTAÑÓN, Antonio. *Campos de concentración y centros penitenciarios. Cantabria, 1937-1952*. A Actas. Els camps de concentració; MENÉNDEZ, Enrique. *Guerra civil en Cantabria: la represión republicana y franquista 1936-1948*. Universidad de Cantabria. 2016.

²⁴ BADIOLA, Ascensión. *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadores en el comienzo de la posguerra*. Tesi doctoral. Universidad del País Vasco. 2015; BADIOLA, Ascensión. *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia*. Bilbao: Txertoa, 2011; EGIGUREN, Joseba. *Prisioneros en el campo de concentración de Orduña, 1937-1939*. Donostia: Ttartalo, 2011.

²⁵ LABRADOR, Román Fernando. *Campos de concentración en la provincia de Burgos 1936-1939*. A Actas. Els camps de concentració.

²⁶ SAN FRANCISCO, M.E. (2005). Refugiados extranjeros en España: el campo de concentración de Miranda de Ebro. *Ayer*, 57, pp. 125-152.

²⁷ MARTÍN, Javier. *Pérdidas humanas a consecuencia de las prácticas represivas franquistas en la provincia de Badajoz (1936-1950)*. Tesi doctoral. Universidad de Extremadura; GONZÁLEZ, J. (2006). Origen y desarrollo de los campos de concentración franquistas en Extremadura. *Revista de estudios extremeños*. Vol. 62, nº 1, pp. 257-288; GONZÁLEZ, J. (2006). Represión institucionalizada, explotación económica e identificación ideológica: los campos de concentración franquistas en Extremadura. *La Guerra Civil española 1936-1939*. Madrid 27, 28 y 29 noviembre de 2006.

²⁸ GONZÁLEZ, Alfredo. *Memoria y testimonio del campo de concentración de Castuera*. A actas. Els camps de concentració; GONZÁLEZ, J.R. *El sistema de campos de concentración franquistas. El campo de concentración de Castuera*. Mèrida: Amecadecm 2010; CAYETANO, M. (2011). Campo de concentración de Castuera: esfuerzo divulgativo didáctico y de investigación. *Revista de estudios extremeños*. Vol. 67, nº 2, pp. 1121-1131; GONZÁLEZ, Alfredo. (2011). Excavaciones arqueológicas en

tancar la població reclusa que procedia de la Borsa de La Serena després de la seva ocupació per l'exèrcit franquista l'estiu de 1938. També s'hi van tancar als republicans detinguts al front un cop finalitzada la guerra. La majoria dels presos de Castuera eren extremerys i estaven allà reclosos a l'espera de ser jutjats en el preceptiu consell de guerra. Una sèrie de barracons i un mur construït amb files d'espí vigilat per soldats constituïen la fisonomia del camp, que va albergar milers de reclusos que patien carències de tot tipus en condicions inhumanes²⁹. Al respecte, s'ha de dir que alguns treballs mostren com el camp de Castuera era conegut per ser el centre de repressió comarcal, on s'aplicava un procés sistemàtic de brutalitat física i psíquica que va desembocar en la eliminació selectiva dels individus més associats al règim republicà. La política repressiva del camp va tenir tal impacte que el seu record s'associa amb la por i amb la identificació dels valors de la Nova Espanya. Era el primer camp de concentració extremerys de la postguerra. Això evidencia un cert grau de planificació i de continuïtat, a diferència de la improvisació i poca durada de la major part de camps habilitats en aquell període³⁰.

Pel que fa a Madrid, hi van arribar a haver setze camps de concentració a llocs com Alcalá de Henares, Aranjuez, Carabanchel Bajo, Leganés, Vallecas i la pròpia capital madrilenya³¹. Castella-la Manxa, al tractar-se d'un territori de gran extensió, va albergar 38 camps de concentració a zones com Albacete, Ciudad Real, Cuenca, Guadalajara i Toledo³².

Pel que fa a la part sud de la península, trobem camps a Andalusia i Murcia. La zona andalusina, d'una gran extensió, va albergar 51 camps durant la guerra i la postguerra, repartits en les zones d'Almeria (2), Cádiz (5), Còrdova (12), Granada (8), Huelva (4),

el campo de concentración de Castuera (Badajoz): primeros resultados. *Revista de estudios extremeños*. Vol. 67, n.º 2, pp. 701-749

²⁹ CHAVES, Julián. *Franquismo: prisiones y prisioneros*. Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea. N.º 4, p. 34

³⁰ GONZÁLEZ, José Ramón. *Prisioneros del miedo y control social: el campo de concentración de Castuera*. Hispania Nova: Revista de historia contemporánea, n.º 6, 2006.

³¹ HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos...*, *op. cit.*,

³² DÍAZ, J.A. *Castellanos sin Mancha. Exiliados castellano-manchegos tras la Guerra Civil*, Biblioteca Añil, Madrid, 1999; DÍAZ DÍAZ, B. *La guerrilla en Castilla-La Mancha*, Biblioteca Añil, Ciudad Real, 2004; GONZÁLEZ MADRID, D.A. *Castilla-La Mancha en "camisa azul": la implantación de la dictadura franquista, 1939-1945*, Tesis Doctoral, Universidad de Castilla-La Mancha, 2004; ORTIZ HERAS, M. "La dictadura franquista (1939-1975): Sánchez Sánchez, I. *Castilla-La Mancha contemporánea (1800-1975)*, Biblioteca Añil, Madrid, 1998, pp. 191-233; REQUENA GALLEGU, M. *Castilla-La Mancha en el franquismo*, Biblioteca Añil, Madrid, 2003.

Jaén (9), Màlaga (5) i Sevilla (6)³³. A Murcia n'hi va haver onze situats a localitats com Cartagena, Lorca, Mula i la pròpia capital murciana³⁴.

Per acabar d'analitzar la península quedaria la zona est, on trobem proves de l'existència de camps de concentració a Aragó, la Comunitat Valenciana i Catalunya. Pel que fa Aragó es comptabilitzen quinze camps situats a Osca (4), Teruel (5) i Saragossa (6)³⁵. La Comunitat Valenciana va tenir una forta presència concentracionària amb quaranta camps al seu territori i que estaven repartits entre Alacant (10), Castelló (12) i València (19)³⁶.

Per acabar, cal destacar els estudis de l'historiador Aram Monfort referents al sistema concentracionari català, que va començar a funcionar la primavera de 1938³⁷. En la seva investigació, Monfort puntualitza que l'establiment del sistema concentracionari a Catalunya va coincidir amb la estabilització del front militar. Explica també com l'Estat franquista de postguerra va saber aprofitar-se d'aquest sistema de sotmetiment per seguir mantenint la separació entre espanyols a partir dels seus criteris polítics. El cas català és especial i únic en comparació amb els altres, ja que, amb el final de la guerra, les autoritats franquistes van haver d'adaptar els camps a les noves necessitats repressores. Per tant, van deixar de ser utilitzats com a llocs de classificació de presoners per ser utilitzats com a complements de les presons, que es trobaven en risc de col·lapse³⁸. Per tant, s'adequava el funcionament dels camps de concentració a un nou context de postguerra, on els camps catalans, apart de mantenir les funcions originals d'internament i de classificació de presoners, servien com a centres per desviar presoners a batallons de treballs forçats. En total, Catalunya va albergar catorze camps de concentració durant la guerra i la

³³ GUTIÉRREZ MOLINA, J.L. *El Trabajo esclavo en Andalucía: análisis de una realidad existente*, VI Jornadas Campos de Concentración y Trabajo Esclavo en Andalucía 26, 27 y 28 de noviembre de 2010, Asociación Andaluza Memoria Histórica y Justicia, Diputación de Sevilla, p. 6-13; FERNÁNDEZ, M.V. (2018). *La Ranilla: Prisión de presos políticos del franquismo*. Aconcagua Libros.

³⁴ HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos...*, op. cit., p. 40.

³⁵ HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos...*, op. cit., p. 14.

³⁶ GABARDA, V. (1990). *La represión franquista en el país valenciano. 1938-1956*. Universitat de València; LOBO, B. (2019). *La guerra ha terminado: Alicante, 1939*. Media Vaca; TERESA, A. (2010). *Cartografías silenciadas*. Universitat de València, Servei de Publicacions; NÚÑEZ, M. (2012). *La doma de los cuerpos y las conciencias, 1939-1941. El campo de concentración de Portaceli (Valencia)*. *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, nº 10; CLIMENT I PRATS, Josep M. *El treball esclau durant el franquisme: la vall d'Albaida (1938-1947)*. València: Universitat de València, 2016; ARNAL, Rafael. *El camp de concentració de Portaceli (1939-1942)*. Tavernes Blanques (València): L'Eixam, 2017.

³⁷ MONFORT, Aram. "Los campos de concentración franquistas y su funcionamiento en Cataluña". *Hispania: Revista española de historia*. Vol. 69, nº 231, pp. 147-177.

³⁸ *Ibid.*, p. 152.

postguerra³⁹. A Barcelona (4) hi trobem el camp estable d'Horta, que va actuar com a camp oficial de la ciutat situat a la Casa de la Caritat. A més del camp de Granollers, hem de citar el camp d'Igualada, que estava situat al convent de Sant Agustí, així com el camp de Manresa, que es trobava a l'antic convent del Carme⁴⁰. El camp de concentració d'Igualada va començar a funcionar el mateix dia que el d'Horta (10 de febrer) i va estar en funcionament fins a finals de setembre de 1939. La relativa proximitat amb Barcelona, la manca d'unes infraestructures equiparables a les de la Ciutat Comtal i l'existència d'una presó regular, van fer que un cop buidat d'individus en procés de classificació el recinte fos clausurat⁴¹.

Pel que fa a la província de Girona, hi trobem el camp de Figueres, és a dir, un camp de llarga duració que va dur a terme tasques d'evacuació, i el camp de Puigcerdà, també de llarga duració i d'ubicació encara desconeguda⁴². El camp de Figueres va ser un dels que va tenir una experiència més dilatada al territori català de postguerra. Canviava segons les necessitats militars del moment i es va utilitzar la Carbonera i el Castell de Sant Ferran com a llocs per retenir i evacuar refugiats cap als centres de Reus i de Cervera. El de Puigcerdà es feia servir per custodiar quintos dels batallons disciplinaris de la zona i per evacuar homes al camp de Reus. A Lleida (6), els camps eren a les localitats de Cervera, Lleida, Bossòst, La Seu d'Urgell, Mollerussa i Tremp⁴³. El camp de Mollerussa va començar a funcionar el febrer de 1939, però, a causa de la proximitat amb Lleida, un cop buidat de presoners les autoritats franquistes van decidir clausurar-lo. El recinte concentracionari de Cervera estava situat a una antiga fàbrica de ciment, i abans de ser

³⁹ SOLÉ SABATÉ, J.M. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, 1985, pp. 46-47; MARTÍN RAMOS, J.L., PERNAU, G. *Les veus de presó. Històries viscudes per 36 lluitadors antifranquistes*, Barcelona, 2003, p. 23; SOLÉ SABATÉ, J.M. *El franquisme a Catalunya. La dictadura totalitària*, Barcelona, 2005, pp. 146-149;

⁴⁰ DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La repressió franquista a Barcelona: 1939-1945*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2006; MONFORT, Aram. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007; MONFORT, Aram. *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*. Barcelona: L'Avenç, 2008.

⁴¹ MONFORT, Aram. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 124.

⁴² BERNILS, Josep M. L'antic camp de concentració de Figueres. *Hora Nova*, nº 17-23, 2003, p. 10; CLARÀ, Josep. El camp de concentració de Figueres (1939-1942). *Annals de l'Institut Empordanès*, nº 47, 2016, pp. 475-495.

⁴³ MONFORT, Aram. Els camps de concentració franquistes a la província de Lleida. *Centre de Recerques del Pla d'Urgell. Mascança*, nº 7, 2016, pp. 115-128; CALVET, Josep. Cervera en el món concentracionari franquista. Una aproximació. *Miscel·lània Cerverina*, nº 20, 2010, pp. 197-223; OLIVA LLORENS, Jordi. *Línia L-2: itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*. LLEIDA: Pagès / Memorial Democràtic, 2008.

un camp permanent havia estat un centre especial d'evacuació que enviava els presoners de l'Urgell cap a Lleida. Ja que tenia una bona connexió ferroviària amb Lleida, Manresa i Barcelona, aquest camp va esdevenir un camp de concentració a tots els efectes el 10 de febrer de 1939. Juntament amb els casos de Reus i Figueres, va ser un dels que van tenir una existència més dilatada a la Catalunya de postguerra. L'estabilitat en el funcionament del recinte queda demostrada no només amb el constant enviament de presoners a les presons barcelonines, sinó també amb la creació d'un model de llistat de presoners propi⁴⁴.

Finalment a Tarragona (2) hi havia el camp de llarga duració de Reus i el de Tarragona⁴⁵. El camp de Tarragona s'ubicava al convent dels carmelites descalços, conegut popularment com *La Punxa*, que amb la conquesta de la ciutat va començar a funcionar com a parc de presoners fins que el 24 de gener es va convertir en camp de concentració permanent per a la classificació de presoners. Aquesta conversió de centre d'evacuació a centre de classificació responia a la necessitat d'adequar el recinte a la propera ocupació de Barcelona i la definitiva conquesta de tot el territori català. L'exèrcit franquista havia de concentrar tots els seus esforços en les maniobres exclusivament bèl·liques i no podia destinar recursos a temes secundaris com l'evacuació de presoners (encara menys quan ja disposava de recintes on tancar-los i classificar-los⁴⁶).

La principal característica dels camps catalans era la seva localització geogràfica. Els camps de Figueres, La Seu d'Urgell, Bossòst, Puigcerdà i Tremp eren col·locats estratègicament, ja que eren a zones per on passaven les principals rutes que connectaven Espanya amb els països veïns (fet fonamental per controlar els exiliats que tornaven a Catalunya). En aquest sentit, recordem que Figueres és la capital de l'Alt Empordà i fa d'enllaç amb França, i que Puigcerdà, a part de ser la capital de la Cerdanya, es troba a poca distància del territori francès. Tremp, capital del Pallars Jussà, és el punt de pas entre Lleida i els Pirineus. El punt geogràfic on era el camp de Manresa sempre havia estat un punt d'enllaç entre la Catalunya interior i el sud del Principat. Els camps d'Horta, Igualada, Cervera, Mollerussa i Lleida es trobaven a localitats per on passava la carretera

⁴⁴ MONFORT, Aram. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 125.

⁴⁵ CARRILLO CARO, Jordi. *Excluidos: Los campos de concentración franquistas, el caso de Reus (1939-1942)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.

⁴⁶ MONFORT, Aram. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, pp. 121-122.

que unia Barcelona i Madrid. Els camps de Tarragona i Reus, apart de ser connectats per via ferroviària amb Barcelona, eren un punt de pas inevitable per dirigir-se cap a Aragó i València. En definitiva, i en relació amb això, no es pot oblidar que els camps eren fruit de la dinàmica bèl·lica i de la repressió de la postguerra i que, per tant, l'obertura de nous recintes estava condicionada per l'avenç de les tropes franquistes, l'estabilitat del front de guerra i les necessitats del moment⁴⁷.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 159-160.

2. Vida, repressió i treball al sistema concentracionari franquista

Un cop delimitats l'origen, la geografia, les funcions i les característiques dels camps de concentracions franquistes, convé passar a un enfocament més d'història social i analitzar –com sempre des de la millor bibliografia sobre el tema– la vida quotidiana i les formes de repressió que s'hi vivia i patien, a més de detallar el tema del treball forçat vinculat o derivat del sistema concentracionari de la nova dictadura.

2.1 La vida quotidiana

El record dels testimonis que van sobreviure en els camps de concentració permeten conformar una visió general de les condicions de vida, on els presoners eren negats com a éssers humans. Un cop arribaven al camp, es feia la “recepció” dels presoners, és a dir, quan aquests patien humiliacions, mals tractes i recordatoris constants de la seva condició de derrotats sense cap dret.

La rutina dels camps era marcada per la crueltat i el terror, la qual cosa explica per què, durant el dia a dia, els presoners intentessin passar tan desapercebuts com fos possible per sobreviure. Les necessitats bàsiques dels presoners es trobaven en mans de l'arbitrarietat del “Jefe” del camp o del guàrdia de torn. Qüestions com la pròpia vida, l'alimentació, el vestit, la salut, la higiene o la convivència mai no estaven plenament garantides. L'alimentació sempre era insuficient, restringida a un sol moment al dia. El dia que menjaven, era un plat fred a base de trossos de pa negre i una sardina. Nombrosos testimonis asseguren que passaven tanta gana que arribaven a buscar entre la brossa i els excrements per intentar trobar alguna cosa que portar-se a la boca. Les condicions higièniques també eren nefastes: era impossible netejar-se, hi havia absència de muges i es veien obligats a fer les seves necessitats a l'interior dels barracons on compartien espai individus sans i malalts. En aquestes condicions insalubres, era inevitable la transmissió de malalties. Hi havia polls, puces, rates i es propagaven virus com el tifus. Amb l'arribada de la calor, s'accentuava la pudor als barracons, provinent de les latrines i dels propis presoners. Mantenir-se a dins resultava inaguantable tant per la pudor com per les altes temperatures a l'interior. Molts presoners senyalaven que el camp de Castuera estava format per barracons de fusta i el sostre de uralita, i això feia que els estius fossin asfixiants.

La degeneració extrema de les condicions de vida va provocar nombrosos intents de fugida. Per impedir-ho, es van aplicar mesures com la incomunicació generalitzada. Les poques formes d'oci o sociabilitat com l'observació dels internats, es van veure afectades per l'aïllament obligatori. També els feien assistir a actes propagandístics i religiosos, o bé realitzaven treballs de manteniment del camp. Els actes religiosos estaven plens de propaganda feixista i de discursos que deshumanitzaven els internats⁴⁸. Els presoners dels camps de concentració franquistes no tenien dret a res, no eren considerats persones. Ser presoner suposava estar en mans del que volgués fer amb tu el vencedor. L'objectiu diari del presoner era intentar trobar alguna cosa per menjar i evitar conflictes. Les condicions climàtiques i higièniques que provocaven malalties agreujaven les agressions i la fam.

L'organització de la vida quotidiana dels presoners de guerra era duta a terme a partir d'una arbitrarietat calculada, que era un dels elements clau del poder repressiu franquista. La intimidació diària identificava el camp com un model de identitat, on els presoners sentien en el seu dia a dia que eren víctimes de polítiques d'humiliació planificades. Els republicans generaven rebuig als soldats franquistes que eren els encarregats de gestionar la misèria dels retinguts. La idea de segregació i l'exclusió de la identitat es traduïen en el càstig físic i psicològic, amb pallisses, set i fam. Aquesta era la dinàmica habitual i el preu que havien de pagar els que estaven exclosos de la comunitat nacional⁴⁹.

Tot i que Espanya va ser un dels països signants de la Convenció de Ginebra l'any 1929, que preveia tractar correctament als presoners de guerra, els presoners republicans eren tractats de forma denigrant. Les condicions de vida en els camps de concentració eren inhumanes i tenien tres factors característics. En primer lloc, el control absolut, la violència i el treball forçat marcaven el dia a dia del presoner. En segon lloc, la sobreocupació dels camps feia que els problemes d'higiene de les instal·lacions i les adversitats climàtiques s'agreugessin generant propagacions de malalties de forma habitual. Finalment, hi havia el factor moral: la privació de la llibertat i l'allunyament dels éssers estimats enfonsava psicològicament als presoners.

La Memòria oficial redactada per la Inspecció l'abril de 1938 en relació amb la regulació dels camps estava plena de mentides. En la realitat dels camps no es complia pràcticament cap premissa de les redactades en l'informe. Un exemple d'això és quan s'assegurava que

⁴⁸ GONZÁLEZ, José Ramón. "Prisioneros del miedo y control social: el campo de concentración de Castuera". *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, n. 6, 2006.

⁴⁹ RODRIGO, Javier. *Cautivos...*, op. cit., pp. 161-162.

es prioritizaria l'allotjament dels presos a cobert de la intempèrie, mentre que molts testimonis expliquen que l'aigua, la sorra i el vent arribaven fins als seus propis dormitoris. També es va redactar que hi havia un uniforme oficial per tots els presos dels camps. Els testimonis asseguren que no se'ls donava res, que cadascú tenia que buscar-se la vida amb les poques pertinences que tenia entrava al camp i que aquestes amb el pas del temps anaven reduint-se⁵⁰. De la mateixa manera, l'informe mentia quan deia que s'oferia als presos una dieta variada i calòrica. Els testimonis asseguren que rebien racions insuficients com ara un petit grapat de cigrons o lleties, acompanyats d'un caldo insípid. Per no parlar de la poca aigua corrent que hi havia, fet que generava als presos molts casos de desnutrició i pèrdua de capacitat física. L'alimentació, doncs, era deficient, sumada a una higiene inexistent que inevitablement feia emmalaltir als presos fins arribar en molts casos a la mort. La Inspecció i els serveis sanitaris dels camps no complien les promeses que havien posat per escrit de cares a l'exterior. La realitat del dia a dia eren habitacions mal ventilades, un únic lavabo per milers de presos que havien de depositar les seves necessitats nocturnes en barrils, i polls i rates circulant amb total llibertat⁵¹. Entre les malalties més comuns citades pels expresos es troben el tifus provocat pels polls, les gastroenteritis, la inflamació de les articulacions, la tuberculosi i els trastorns mentals.

Si parlem d'horaris i ocupacions, l'activitat diària dels presos es reduïa a la simple i dura rutina. Els soldats franquistes sabien que era important mantenir als presos ocupats per evitar que es moguessin en llibertat i s'ajuntessin en grups que provoquessin problemes. Per evitar-ho, en les poques hores en les quals no treballaven, hi havia activitats de lectura, conferències i proves esportives⁵². L'horari era molt rígid i n'existia un a l'hivern i un altre a l'estiu. Les campanades significaven l'inici o la fi d'una activitat. Cada matí al aixecar-se i quan es tancava als reclusos a les seves dependències es realitzava un recompte que molts cops feia que els presos s'esperessin més d'una hora dempeus. Les autoritats franquistes entenien que els camps de concentració no funcionaven correctament sense una disciplina exemplar contra la que ells pensaven que fos una escòria republicana que no estava protegida per Déu. El personal penitenciari tenia

⁵⁰ LABRADOR, Román Fernando. *La vida del preso*. Congreso Internacional de los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el Franquismo, pp. 652-653.

⁵¹ *Ibid.*, p. 654.

⁵² *Ibid.*, pp. 655-656.

prohibit comunicar-se amb els presos i els tractava de forma cruel per mostrar-los l'ordre característic de la Nova Espanya. La desmoralització entre els presos ajudava a la submissió de forma general, ja que –conforme passaven els dies el seu estat físic i psicològic empitjorava– només els importava sobreviure⁵³. Els càstigs cap als desobedients tenien diferents graus, anant des d'un cop de porra fins a l'afusellament per intent de fuga. Les pallisses eren un fet corrent en el dia a dia i no sempre tenien un motiu darrere o un acte de desobediència. En tots els camps de concentració s'obligava als presos a formar una guàrdia de peu sota la bandera nacional i a saludar amb la mà estesa⁵⁴. Les comunicacions entre presos i familiars eren, de forma general, restrictives i només s'admetien cartes subjectes a censura. Els soldats franquistes minimitzaven el contacte dels reclusos amb l'exterior, ja que creien que era perillós. La religió estava molt present dins aquelles instal·lacions. No només els oficials del camp, sinó que també el capellà duia a terme sermons per atraure als presos cap a la ideologia franquista i conduir la moral del presoner cap al seu terreny. Els capellans estaven en constant contacte amb els presoners i es duïen a terme confessions que després eren transmeses als guàrdies per tal que castiguessin els presos si ho creien oportú⁵⁵. La missa es realitzava de manera diària cada matí; no era obligatòria excepte el diumenge, però qui no hi assistia estava obligat a quedar-se a la seva habitació en absolut silenci⁵⁶.

El dia a dia en els camps de concentració el tenim tant ben documentat gràcies a testimonis com el de Sixto Agudo González, un militant comunista espanyol que va deixar per escrit el seu pas per diversos camps de concentració nacionals (destaca en especial el seu pas pel camp d'Albatera). La seva impactant memòria dels fets que va viure ens ajuda a conèixer de primera mà la vida quotidiana d'aquell infern. Va escriure que, des de la primera nit al camp, ja veia la penitència que l'esperava, ja que no podia dormir degut al poc espai entre presos. Els aixecaven a les set del matí a base de crits, insults i cops. Quan plovia, les mantes es mullaven i els presos quedaven amb el cos congelat. Els presoners intentaven cooperar entre si unint les seves poques peces de roba i tocant cos amb cos per tal de recuperar-se una mica. La pluja generava molèsties, constipats i congestions pulmonars. La fam augmentava amb el pas dels dies i passaven

⁵³ VEGA, Santiago. *La vida en las prisiones de Franco*. Congreso Internacional de los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el Franquismo, p. 852.

⁵⁴ LABRADOR, Román Fernando. *La vida..., op cit.*, p. 657.

⁵⁵ VEGA, Santiago. *La vida..., op cit.*, p. 854.

⁵⁶ LABRADOR, Román Fernando. *La vida..., op cit.*, pp. 661-662.

dies sencers sense dur-se res a la boca. Un dia apareixia un guàrdia que els repartia un tall de pa i una llauna de sardines per cada cinc presos.

Sixto Agudo González va insistir en com afectava psicològicament al presoner el fet de veure al mirall l'empitjorament de l'aspecte físic amb el pas dels dies. Era normal veure entre els presos una decadència progressiva i un envelliment accelerat degut a la brutícia, les barbes sense cuidar, l'enfonsament dels ulls, la inflamació i el dolor en les articulacions. El seu testimoni recalca que els afectava més la falta d'aigua que la fam. Quan rebien aigua després de dies només els donava per fer uns petits glops i no es podien ni netejar. La falta d'organització feia que els presos es barallessin entre si molts cops per beure més aigua i que no es respectaven els torns. Els oficials falangistes donaven pallisses de mort sense distincions quan els venia de gust⁵⁷.

2.2 Els batallons de treballadors

Els camps de concentració eren importants per classificar els presoners de guerra, fet que permetia crear un sistema de treballs forçats anomenats “batallons de treballadors”. Aquesta tema ha estat ben estudiat des de l'àmbit local i regional, on autors com Fernando Mendiola s'han convertit en referents a l'hora de tractar la temàtica dels treballs forçats⁵⁸. Com a estudi regional cal destacar el treball d'Oriol Dueñas sobre la reconstrucció durant la postguerra, on mostra el paper vital dels presoners de guerra en reconstruir les

⁵⁷ AGUDO, Sixto. *Comunicado sobre los campos de concentración franquistas*. Congreso Internacional de los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el Franquismo, p. 72.

⁵⁸ BEAUMONT, Edurne; MENDIOLA, Fernando. *Esclavos del franquismo en el Pirineo: La carretera Igal-Vigándoz-Roncal (1939-1941)*. Tafalla: Txalaparta, 2006; MENDIOLA, Fernando. “Of Firms and Captives: Railway Infrastructures and the Economics of Forced Labour (Spain, 1937-1957)”. *Revista de Historia Industrial*, nº 68, 2017, pp. 165-192; El trabajo forzado en infraestructuras ferroviarias bajo el franquismo (1938-1957): una estimación cuantitativa. *Tst: Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, n. 25, 2013, pp. 40-62; El impacto de los trabajos forzados en la economía vasconavarra (1937-1945). *Investigaciones de Historia Económica*, vol. 8, nº 2, 2012, pp. 104-116; Batallones disciplinarios de soldados trabajadores: castigo político, trabajos forzados y cautividad. *Revista de Historia Actual*, nº 2, 2004, pp. 31-48; ALGARBANI, J. La represión en el sur de España. Los batallones de trabajadores. *Almajar: Revista de Historia, Arqueología y Patrimonio de Villamartín y la Sierra de Cádiz*, nº 3, 2006, pp. 183-191; RODRIGO SÁNCHEZ, J. Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco. *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 6; DUEÑAS ITURBE, Oriol. *Els esclaus de Franco*. Badalona: Ara Llibres, 2007; CLARÀ, Josep. *Esclaus i peons de la nueva España. Els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 2007; ACOSTA BONO, G; GUTIÉRREZ MOLINA, J.L; MARTÍNEZ MACÍAS, L; RÍO SÁNCHEZ, Á. *El canal de los presos (1940-1962). Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*. Barcelona: Crítica, 2004.

infraestructures catalanes danyades⁵⁹. A nivell estatal, Juan Carlos García Funes tracta els batallons de treball forçat a Castella i Lleó, Ariala Oronoz es centra en Guipúscoa⁶⁰ i Ángel Organero en Navarra⁶¹. Per la seva banda, Aram Monfort va dedicar un apartat de la seva tesi doctoral a explicar el fenomen dels batallons de treballadors com a prolongació del sistema concentracionari franquista⁶².

Des de juliol de 1936, la Nova Espanya en construcció impulsada pels franquistes s'anava edificant a partir de la premissa que els presoners comencessin a treballar obligats per les autoritats penitenciàries i sense cap tipus de legislació que ho regulés. Els republicans que havien combatut contra els colpistes i no havien acabat morts, eren condemnats per consells de guerra que els tancaven en espais controlats per els soldats franquistes. Un cop classificats, passaven a ser assignats a batallons de treballadors que es distribuïen per tota la geografia estatal per dur a terme tasques molt físiques com ara la reconstrucció d'edificis, el treball en mines, carreteres o ferrocarrils. Es tractava d'una explotació i un càstig per als enemics nacionals que havien perdut la guerra, i que per tant havien de sostenir amb el seu esforç la reconstrucció del país⁶³.

En el context bèl·lic de l'ofensiva dirigida al nord peninsular, i per evitar que la captura de milers de presoners saturés el precari sistema concentracionari franquista, el "Nou Estat" va emetre el decret numero 281 (28 de maig de 1937) amb el qual es concedia el dret al treball als presoners de guerra per delictes no comuns. El preàmbul de l'article ja establí que el dret al treball venia presidit pel dret d'obligació. D'aquesta forma, els franquistes buscaven regular l'explotació laboral il·legal de mà d'obra en condicions de semiesclavitud procedent dels camps de concentració. També buscaven optimitzar els recursos humans disponibles al territori "alliberats", descongestionant uns camps de concentració cada cop més saturats. La cristallització d'aquesta obligació al treball forçat van ser els batallons de treballadors. A part de ser útils per alleugerir la pressió

⁵⁹ DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La gran destrucció. Els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*. Lleida: Pagès, 2015.

⁶⁰ ORONOZ MITXELENA, Aiala. *A pico y pala. Trabajos forzados en Gipuzkoa. Destacamento penal de Irun (1942-1944)*. Lasarte: Asociación Republicana Irunesa Nicolás Guereñan, 2018.

⁶¹ ORGANERO, Ángel. *Batallón de pico y pala: cautivos toledanos en Navarra (Lesaka, 1939-1942)*. Arre (Navarra): Pamiela, 2015.

⁶² MONFORT, Aram. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Universitat Autònoma de Barcelona: Tesi doctoral, 2007, pp. 134-159.

⁶³ GARCÍA-FUNES, Juan Carlos. *Batallones de Trabajo forzado del sistema franquista: organización, desarrollo y cuantificación de la mano de obra. A vida o muerte. Persecución de los republicanos españoles*, pp. 239-245.

demogràfica dels camps, van ser econòmicament molt rendibles per a un Estat que necessitava molta mà d'obra per a les dures tasques de reconstrucció del país però que no tenia prou recursos financers per assumir aquesta tasca.

Els batallons de treballadors (en endavant, també s'utilitzarà l'acrònim BDT) eren les unitats militaritzades que servien per utilitzar els captius com a mà d'obra semiesclava en tot tipus de feines relacionades amb la guerra (desactivació i recuperació d'armament republicà i excavació de trinxeres per tal de facilitar l'avenç de l'exèrcit franquista), la reconstrucció d'infraestructures (ponts, carreteres, xarxa ferroviària, canals d'aprovisionament d'aigua i aeròdroms), tasques d'intendència (descarregar els càrrecs dels trens) i el condicionament d'instal·lacions com podien ser esglésies, instal·lacions portuàries o edificis militars. La certificació de que el capturat estava en bones condicions físiques per ser enviat dels camps als BDT la trobem en les fitxes concentracionàries de cada home. Cal tenir en compte però que els batallons no servien per enquadrar a tots els capturats, sinó només els classificats com a *desafectos leves* i, a partir de mitjans de 1939, els absolts en consells de guerra i que encara eren en edat militar. El 7 d'octubre de 1938 es va establir que els presoners culpats de delictes comuns podien reduir la seva condemna a través del treball. Paral·lelament, es va crear el Patronato Central para la Redención de Penas por Trabajo, que tenia com a objectiu proposar al govern a finals de cada any la reducció de condemna de cada presoner segons els dies treballats⁶⁴.

Els presos que descomptaven penes més lleus i curtes, tenien preferència. El sistema era molt restrictiu i exigia una conducta exemplar a tots els presos. De fet, són pocs els que van poder reduir la seva condemna. La institució encarregada d'organitzar les unitats de treball forçat era la Jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación. Inicialment cada un dels BDT el formaven uns 700 presoners, però a partir de 1939 el Cuartel General del Generalísimo va ordenar a la Inspección de Campos de Concentración que augmentessin la plantilla de cada batalló fins als 900 homes⁶⁵. La decisió d'augmentar el nombre de treballadors per unitat està relacionada amb la creació del Servicio Nacional de Regiones Devastadas el 1938. Aquest organisme tenia com a principal objectiu

⁶⁴ PASCUAL, Pedro. *Campos de concentración en España y batallones de trabajadores. Historiográfico a la narrativa digital*. A vida o muerte. Persecución de los republicanos españoles, pp. 330-340.

⁶⁵ PRADA, Julio i RODRÍGUEZ, Domingo. *El sistema de redención de penas y los campos de concentración franquistas*. Congreso Internacional de los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el Franquismo, pp. 345-355.

utilitzar com a mà d'obra en les obres de reconstrucció i reparació del país als presoners de guerra⁶⁶.

En el context bèl·lic caracteritzat per la indefinició legal, l'enviament de presoners als BDT va permetre alleugerir la pressió demogràfica sobre els camps i per un altre costat establir la situació penitenciària. A part, va tornar innecessària la regularització del dret al treball dels presos⁶⁷. L'exploració en condicions de semi esclavitud dels presoners estava justificada a partir d'un discurs estructurat abans de la guerra. Al respecte, el comandant Antonio Vallejo Nágera va tenir un paper vital. Aquest professional psiquiàtric era un expert en la dissidència sociopolítica a l'hora d'estigmatitzar-la psicossocialment. En les seves recerques, ell era un ferm defensor d'un prototipus racial perfecte definit pels valors de la religiositat, el patriotisme i la responsabilitat moral. Al seu parer, per salvar la hispanitat era necessari apartar de la societat els individus que la posaven en perill, en aquest cas els republicans⁶⁸. Com es pot observar, els plantejaments de Nágera eren alimentats per fortes carregues ideològiques que es traduïen en instruccions militars on els presoners eren considerats instruments, ja que eren prejudicats com a enemics de la Nova Espanya. S'ha trobat en les fonts de l'època dades sobre com els oficials al càrrec dels BDT eren formats per adoctrinar els presoners-treballadors. Els principis adoctrinadors eren idèntics als que utilitzaven les autoritats penitenciàries amb els reclusos. Les autoritats militars van aprofitar la dinàmica concentracionària per castigar extrajudicialment els captius dels batallons. A més, existia una voluntat de dispersar els presoners-treballadors en localitats allunyades de la seva residència d'origen⁶⁹.

Cada batalló, on hi havia diverses companyies, estava format per una plana major i un comandament militar format per "1 Jefe, 1 Capitán, 8 Oficiales Subalternos, 1 Oficial Médico, 1 Capellán y 17 Suboficiales". La tropa de vigilància, anomenada "soldados de escolta", variava entre el 10 i el 20 % del total dels presoners. La pràctica incessant de creació de nous batallons per tal d'explotar laboralment l'augment constant de presoners feia que en moltes ocasions els batallons presentessin mancances visibles en referència a

⁶⁶ ACOSTA BONO, G. *El canal de los presos (1940-1962). Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*. Crítica, Barcelona, 2004.

⁶⁷ MONFORT, Aram, *op cit.*, p. 139.

⁶⁸ VINYES, R. "Construyendo a Caín. Diagnóstico y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos políticos". *Ayer*, Madrid, n. 44, 2001; HUERTAS, R, ORTIZ, C. *Ciencia y fascismo*. Doce Calles, Madrid, 1998, pp. 77-109.

⁶⁹ MONFORT, Aram, *op cit.*, pp. 143-150.

la falta de personal (tant d'oficials o tropes de vigilància) i al material. Per tractar aquest problema, el Ministeri de l'Exèrcit va decretar el 22 de desembre de 1939 que els batallons els formessin "1 brigada auxiliar, 6 sargentos, 19 cabos, 1 corneta y 126 soldados"⁷⁰.

Tot i aquesta mesura, està documentada la manca d'efectius d'escolta ben bé fins al gener de 1940. La gran quantitat d'homes que estaven enquadrats a cada BDT, molts dels quals no tenien cap condemna judicial, mostra la voluntat desmesurada del franquisme de castigar extrajudicialment inclús superant les capacitats logístiques del nou Estat franquista. Malgrat les evidents limitacions, no van renunciar a sotmetre una gran part de la població⁷¹.

Tal i com passava amb l'emplaçament dels camps de concentració, la principal preocupació de les autoritats era que el recinte on eren els presoners-treballadors complís les condicions de seguretat adequades. L'obsessió per la seguretat per sobre de les condicions d'habitabilitat i d'aigua potable, va suposar que augmentés el nombre d'escoltes per batalló i que s'enviés personal mèdic de forma urgent per tal de millor l'atenció sanitària deficient (que repercutia negativament en el rendiment del treball). Pel que fa a l'allotjament, si un batalló treballava en una localitat que disposava d'un camp de concentració, sovint els presoners-treballadors eren allotjats allà. Això era circumstancial, ja que una de les característiques dels batallons era la seva mobilitat segons la necessitat del moment⁷².

La progressiva reducció del nombre de presoners-treballadors, evident a partir del juliol de 1939, era conseqüència de l'arribada dels avals que permetien la correcta classificació dels homes, que o bé eren deixats en llibertat o bé eren enviats a la presó. El caràcter itinerant dels batallons, juntament amb la falta d'efectius d'escolta, feia que les desercions als batallons que treballaven a prop de la frontera fossin constants tot i els esforços de les autoritats. Un exemple d'això ens el dona el Govern Militar de Girona, que l'abril de 1940 va informar que havien desertat 20 presoners-treballadors dels batallons que treballaven a la zona (el mes de maig la xifra va arribar als 83). El mecanisme habitual per tal de reforçar la seguretat en els BDT era traslladar militars d'alt rang d'una unitat a una altra amb els passaports pertinents. La situació a Catalunya l'1 de juliol de 1939 era de 13.594

⁷⁰ MONFORT, Aram, *op cit*, p. 151.

⁷¹ MONFORT, Aram, *op cit.*, pp. 151-152.

⁷² *Ibid.*, p. 153.

presoners-treballadors enquadrats en 29 BDT. La insistència per rendibilitzar el treball forçat dels presoners i alhora buidar els camps de concentració, va fer que el febrer de 1940 el nombre de batallons augmentés fins a 24 en territori català⁷³.

2.3 El poder de la premsa

A banda de l'ús dels presoners-treballadors per tal de reconstruir les infraestructures danyades per la guerra, l'explotació d'aquesta mà d'obra va servir perquè la premsa fes propaganda de les bondats del "Nuevo Estado". Es tractava d'un discurs organitzat i planificat prèviament. Primer de tot, es denunciava la incapacitat de les autoritats republicanes per conservar les infraestructures, obviant que la guerra havia condicionat les intervencions de l'administració pública. No només es criticava la capacitat per mantenir les infraestructures, sinó que també s'acusava a les autoritats republicanes de negligència respecte de la conservació del patrimoni històric i arqueològic. Els diaris franquistes s'encarregaven de silenciar el que els interessava⁷⁴. Seguidament, mostraven el valor de les pèrdues de les destruccions acusant als republicans⁷⁵. Finalment, publicaven els llistats de les inversions fetes per l'Estat en matèria de reconstrucció⁷⁶. Aquesta campanya publicitària en favor del Nuevo Estado va tenir el seu punt àlgid amb l'exposició pública del mapa elaborat pel Servicio Militar de Puentes y Caminos sobre les infraestructures danyades⁷⁷.

Com a norma general, els rotatius d'aquell moment no nombraven l'ús dels BDT en la reconstrucció de carreteres i infraestructures. La seva estratègia es basava en felicitar als enginyers militars i la seva cooperació amb els enginyers civils. El centre de la notícia no era l'ús de presoners de guerra sinó la reparació del dany i el fet que les obres del nou Estat franquista milloraven les ciutats i injectaven vitalitat en un moment tant delicat i important. El silenci oficial sobre la tasca dels BDT en la reconstrucció nacional raïa en el fet que aquesta explotació laboral en condicions de semiesclavatge era il·legal i

⁷³ *Ibid.*, pp. 155-158.

⁷⁴ *Ibid.*, pp 159-160.

⁷⁵ "Perdidas y destrucciones por valor de 21 millones y medio", *LVE*, 13-9-1939.

⁷⁶ "Los presupuestos de reconstrucción de varios caminos y puentes, aprobados", *SN*, 8-7-1939; "En la sesión celebrada ayer fueron aprobados numerosos presupuestos de obras", *LVE*, 22-7-1939; "La reparación de los daños causados por la horda roja", *LVE*, 1-10-1939.

⁷⁷ "Un plano de los daños causados por los rojos en los caminos y puentes", *LVE*, 5-12-1939; "Exposición de un plano hecho por el Servicio Militar de Puentes y Caminos", *SN*, 6-12-1939.

difícilment justificable. Tot i el silenci de la premsa, la inclusió per la força de milers d'homes en aquests BDT va afectar a milers de famílies que van haver de conviure amb aquesta dolorosa realitat quotidiana⁷⁸.

En relació a l'etapa franquista en la història nacional, el paper dels BDT és desconegut per la major part de la opinió pública. També trobem una certa escassetat d'estudi en la historiografia, a banda d'alguns treballs monogràfics⁷⁹. El desconeixement d'aquesta història es deu a les polítiques de memòria aplicades en les dècades posteriors a la mort de Franco. És molt complex fer un anàlisi o valoració dels BDT no només per l'escassetat de fonts sinó també per la fragmentació de la informació i pel silenci oficial en moltes etapes. També és innegable que els interessos econòmics i polítics que hi ha al darrere d'empreses com Renfe, que va estar implicada d'alguna manera en relació amb els contractes ferroviaris amb la Jefatura de Campos en els seus inicis, va influir-hi també.

2.4 El treball forçat en els batallons

Els que sortien del camp de concentració alistats en un batalló de treballadors pensaven que el pitjor ja havia passat. En la majoria dels casos s'equivocaven. Tot i que algunes unitats eren destins més suaus degut al tipus de treball que realitzaven, a la seva ubicació geogràfica i a la personalitat dels alts càrrecs, altres eren més dures que els propis camps de concentració. La majoria de testimonis que han viscut l'experiència de formar part d'una d'aquestes unitats de treball relaten que els assignaven tasques de reparació a qualsevol punt d'Espanya, i que per tant anaven amunt i avall sense un propòsit clar. Cada destí era radicalment diferent a l'anterior sense tenir cap relació entre si. Pel que fa l'alimentació, els donaven l'aliment imprescindible per sobreviure i es produïen baralles entre presoners quan els soldats els tiraven talls de pa per pura diversió. Els presoners que cometien una falta greu rebien càstigs físics com ara quedar-se lligats a una columna durant dies. Els propis mandataris de les unitats van deixar constància per escrit de la poca consideració que tenien per la vida dels presoners. En les cròniques es detalla la

⁷⁸ MONFORT, Aram, *op cit.*, pp. 161-166.

⁷⁹ GARCÍA, J. *Espacios de castigo y trabajo forzado del sistema concentracionario franquista*. Geografía e historia. Nº 24, 2017, pp. 279-286; GONZÁLEZ, J. *Esclavizar para vencer y convencer: los Batallones de trabajadoras y el trabajo forzado en el sistema represivo franquista*. Revista de estudios extremeños. Vol. 67, nº 2, 2011, pp. 1013-1050; GONZÁLEZ, J. *Represión, esclavitud y exclusión: un análisis a escala de la violencia franquista*. Entelequia: revista interdisciplinar. Nº 7, 2008, pp. 153-171; GARCÍA, J. *Espacios de castigo y trabajo forzado del sistema concentracionario franquista*. Universidad Pública de Navarra: Tesi Doctoral, 2017.

duresa de la vida quotidiana d'un presoner en un d'aquests batallons. Els feien aixecar a les 5 del matí per recórrer molts kilòmetres a peu i sense calçat fins on treballaven. Allà treballaven fins a les dos de la tarda i rebien mig plat de mongetes amb una mica de guisat per després tornar a treballar fins que es fes de nit (i haver de retornar a peu fins on dormien). Allà rebien un plat de lleties i a les deu ja dormien per l'endemà tornar a començar la rutina sense cap dia de descans. Nombrosos testimonis afirmen que no es respectava els malalts i que els feien carregar llenya i aigua. Sense deixar de banda el maltracte físic dels sergents sense motiu previ⁸⁰.

Com també s'ha dit en l'anterior capítol, Javier Rodrigo és un dels autors que més ha tractat el treball forçat en les seves obres⁸¹. Aquest autor insisteix en que la inclusió dels presoners de guerra en les "Compañías de Trabajadores" va permetre a les autoritats franquistes resoldre el problema que suposava aprofitar la mà d'obra en augment, que a més era molt barata (fet que permetia equilibrar les grans pèrdues econòmiques ocasionades per el conflicte bèl·lic). Milers de presoners excombatents republicans van ser "purgats" treballant de forma íntegra en l'economia de guerra, militaritzats i explotats. Rodrigo afirma que és un tema d'investigació carregat d'actualitat a Espanya degut a l'ús públic de la història que s'ha imposat després de l'adopció, per part d'algunes comunitats autònomes, de la causa de les compensacions econòmiques als presoners del franquisme. Ressalta la importància de no confondre termes com els BDT amb les Regions Devastades o les Colònies Penitenciàries Militaritzades. Que hi hagi relació entre ells no significa que es puguin equiparar.

Rodrigo va elaborar el seu estudi a partir de la perspectiva bèl·lica, ja que per ell és la forma d'entendre la resta de la història de l'ús de la mà d'obra presonera en la Espanya franquista. Els primers batallons van ser utilitzats pels diferents cossos de l'exèrcit en treballs militars o civils d'interès militar urgent, com ara tallers creats per l'exèrcit com els de la recuperació d'automòbils. Tot i això, després de la regulació amb el decret que va suposar la concessió del dret al treball i la creació de la ICCP, des de 1937 cada cos militar devia disposar de tres batallons de treballadors. Parlem, doncs, del fet que, partint d'una base inicial d'uns 12.000 presoners-treballadors, es passaria el 1937 a un total d'uns 34.000 classificats i destinats als batallons de treball. L'abril de 1938 la xifra arribaria als

⁸⁰ HERNÁNDEZ, C. *Los campos...*, op. cit., pp. 429-432.

⁸¹ RODRIGO, J. "Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco". *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*. N. 6, 2006; RODRIGO, J. *Los campos...*, op. cit.

40.690 presoners-treballadors. Aquestes xifres apareixen detallades en quadres elaborats per Javier Rodrigo on desglossa els batallons creats el 1937, amb columnes on apareix el cos de destí, el batalló, els camps d'origen dels presoners, el total de presoners i la seva localització⁸².

La posada en funcionament d'aquests batallons es va condensar en pocs dies. No va ser gradual degut a la massificació en els camps de classificació: la lentitud dels tràmits i la incessant arribada de nous captius va fer que les autoritats franquistes agilitzessin la situació davant el perill de congestió dels camps de concentració. La "Inspecció de Campos" es trobava present en tot el procés ja que reunia els objectius polítics, ideològics i morals del sistema concentracionari franquista. Dins aquest organisme hi havia la "Comisión Técnica Asesora", que s'encarregava d'informar dels projectes d'obres a realitzar amb presoners i presos polítics, proposant a la Inspecció quins es podien dur a terme i l'ordre amb el qual devien realitzar-se. Escollien els treballs d'interès civil en què havien de participar presoners militars. Aquest fet va fer que progressivament s'allunyés als presoners de les zones de front de guerra també perquè les autoritats franquistes temien que en qualsevol moment poguessin tornar a les files republicanes. Els presoners eren sotmesos a reconeixement mèdic per evitar defectes físics. No es tenia en compte cap premissa del presoner: la seva única i principal obligació era la obediència; les autoritats franquistes s'asseguraven així una mà d'obra dòcil que treballaria les hores que fes falta. Davant la possibilitat de donar un ús que no fos exclusivament militar a la mà d'obra, les autoritats franquistes van aplicar el que feia mesos estaven meditant, això és, la reclassificació dels presoners ja destinats als BDT. D'aquesta manera, cada indústria i cada taller podia seleccionar els obrers que considerés més oportuns per les seves necessitats. Luis Orgaz va recomanar a Franco que s'apliqués aquesta reclassificació amb urgència. Els presoners que patirien aquesta nova classificació serien escollits entre els que tinguessin família en la zona nacional i s'haguessin distingit pel seu bon comportament. Se'ls enviaria a llocs controlats pels franquistes, descongestionant així els camps i batallons i solucionant errors previs de classificació. La rapidesa desitjada, però, xocaria amb la realitat de la massificació de presoners. Fins ben entrat el 1938 no es duria a terme el procés de reclassificació i la improvisació va tornar a aparèixer en les files de les tropes franquistes en matèria de presoners⁸³.

⁸² *Ibid.*, pp. 130-131.

⁸³ *Ibid.*, pp. 132-138.

Els treballs realitzats pels membres dels BBTT com a obrers especialitzats es dividien en dos tipus: els treballs en el front, i els treballs a la rereguarda. La sanitat, la classificació i el treball estaven interrelacionats per la funció desenvolupada en els camps, destinada a crear treballadors dòcils que s'anirien regenerant. La fitxa sanitària, mostrada per les autoritats franquistes com un exemple de la bondat cap als presoners de guerra, en realitat era un mitjà per facilitar el trasllat de presoners ferits o malalts a hospitals, a camps o a llocs de treball⁸⁴. Rodrigo conclou en el seu estudi que el treball forçat va ser una de les claus reguladores del fenomen repressiu contra els presoners de guerra. Un fenomen que es va fonamentar primer en la creació dels Batallons de Treballadors, i que després va anar especialitzant als presoners perquè tinguessin una nova funció al sortir classificats dels camps de concentració.

2.5 Evolució i prolongació del sistema concentracionari franquista (1940-1947)

Carlos Hernández de Miguel, en la seva obra principal sobre els camps de concentració franquistes, dedica un apartat als batallons de treballadors i al treball forçat, relacionant-los amb l'evolució del sistema concentracionari franquista entre 1940 i 1947 i explicant com aquest fenomen va anar perdurant⁸⁵.

A principis de 1940 es va reorganitzar el departament que havia gestionat el sistema concentracionari des de l'estiu de 1937. En aquest sentit, el Ministerio del Ejército va crear la "Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios" per fer front a la nova conjuntura nacional i internacional i la va posar en mans del coronel César Mateos Rivera. Aquest nou organisme es va trobar amb un panorama completament diferent al d'anys anteriors. La majoria dels 88.332 homes que tenia sota el seu control el febrer de 1940, estaven enquadrats en unitats de treballadors. Els informes mèdics demostraven el lamentable estat físic en el qual els presoners eren enviats a aquestes unitats. La nova "Jefatura de Campos" havia perdut el monopoli del treball esclau i la força que representava ser la institució amb un major nombre de captius al seu càrrec. Tot i això, el seu paper seguia sent vital en l'aglomerat concentracionari franquista. Durant el primer semestre de l'any, els seus dirigents van centrar-se en gestionar el funcionament dels BDT, fins que van ser dissolts el mes de juny. El seu lloc el van ocupar els BDST

⁸⁴ *Ibid.*, pp. 141-145.

⁸⁵ HERNÁNDEZ, C. *Los campos...*, *op. cit.*, pp. 405-432.

(Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors), grups de mossos que feien l'anomenada "mili de Franco". Es van crear dos noves unitats, els Batallons Disciplinaris de Treballadors (en endavant, també BDDT), on s'hi van unir civils, i els BDST destinats als que havien complert alguna pena a la presó. La documentació franquista mostra les precàries condicions en què arribaven aquests homes als seus destins. La situació no millorava quan els joves s'integraven en aquestes unitats. En informes militars s'especifica la dificultat a l'hora de passar revista a les unitats i que presentessin un bon estat. Tots estaven necessitats de millors condicions, tenien deteriorat el vestuari i el seu físic empitjorava amb els dies. Els presoners dels batallons s'agrupaven en barracons amb vidres destruïts. Les mesures que firmaven els alts càrrecs indicant que es milloressin les condicions de vida dels treballadors, no s'acabaven aplicant mai. El tifus va ser letal i no rebien roba de recanvi tot i el perill de transmissió⁸⁶.

Hernández de Miguel afirma que, per falta de documentació, no hi ha una xifra aproximada del nombre de membres de l'anomenada "mili de Franco", que en les seves unitats va haver-hi gent que va morir de gana, fred, malalties i mals tractes. (En canvi, sí que s'han conservat testimonis i cartes que els familiars de les víctimes enviaven als responsables dels batallons per conèixer més dades sobre la mort dels seus éssers estimats). L'invent de la "mili de Franco" va garantir la continuïtat del sistema de treballs forçats, tot i que va reduir el nombre d'esclaus. Dels 90.000 integrants dels BDT que hi havia a principis de 1940, es va passar als 47.000 homes que componien els BDST el segon semestre de l'any. La nova Jefatura va haver d'optimitzar el rendiment d'aquestes unitats per els nous objectius que es fixaven des de Madrid i que estaven marcats pels preparatius d'una possible participació a la Segona Guerra Mundial. Un gran nombre de batallons va ser enviat cap al Pirineu i a determinats punts de la costa per construir fortificacions de cara a una possible invasió. En 1941 el sistema concentracionari basat en els BDST es va mantenir inalterable. El nord d'Àfrica era un altre dels escenaris en disputa durant la guerra mundial i suposava una prioritat absoluta per Franco. És per això que el Protectorat del Marroc, Ceuta i Melilla van ser el segon destí amb més batallons. A finals de 1941 hi havia catorze unitats amb uns 10.000 treballadors construint infraestructures i fortificacions en llocs insòlits. La "Jefatura de Campos" va crear

⁸⁶ *Ibid.*, pp. 405-410.

paral·lelament les “Unidades Disciplinarias de Trabajadores” en règim de càstig, a les quals van anar a parar aquells homes que cometien actes d’indisciplina.

Aquestes unitats seguien el mateix sotmetiment polític i religiós que el que havien patit els presoners als camps de concentració. Seguien la mateixa rutina diària de cantar el *Cara al Sol*, feien saluts feixistes i assistien a xerrades propagandístiques i religioses⁸⁷. L’estat dels 48.000 homes que l’estiu de 1942 realitzaven treballs forçats als BDST era insostenible i el Ministeri de l’Exèrcit va ordenar suspendre les visites de familiars als interns al·legant precaucions sanitàries. Davant la situació de crueltat amb els interns i la profunda decadència del sistema, es va decidir acabar amb la majoria de les unitats. El 28 d’octubre de 1942 es va donar l’ordre definitiva que va dur a que a finals d’any es dissolguessin els BDST i els BDDT, clausurant també els últims hospitals per presoners i la “Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios”. Aquest tancament massiu no va suposar el fi del captiveri i el patiment per als prop de 50.000 presoners. Els que encara no havien complert el temps establert de permanència en els batallons van ser enviats a unitats militars ordinàries en les quals sempre van ser tractats com a soldats de tercera. Van seguir funcionant fins al 1948, nodrint-se de presoners de guerra i de presos polítics que sortien de la presó. Segons xifres del Ministeri de l’Exèrcit, entre el 1943 i el 1948 hi havia uns 4.800 homes realitzant treballs forçats en aquestes unitats⁸⁸. Als camps de la rereguarda la situació era molt desigual. Hi havia recintes on els treballs eren constants i altres en que els captius no van haver de realitzar mai cap tasca que anés més enllà de la neteja del propi camp. En la majoria dels camps estables allunyats del front, els captius treballaven en obres planificades pels comandants militars i els alcaldes de les localitats properes. Els més afortunats eren els presoners que van aconseguir un treball especialitzat⁸⁹.

⁸⁷ *Ibid.*, pp. 411-414.

⁸⁸ *Ibid.*, pp. 414-415.

⁸⁹ *Ibid.*, pp. 425-432.

3. Conclusions

Al llarg d'aquest estudi hem pogut elaborar una visió sintètica i general d'un dels temes més foscos de la història de la Guerra Civil com el sistema concentracionari franquista, on els derrotats republicans van ser humiliats i anul·lats com a persones. L'objectiu principal del treball era esbossar, en el primer capítol, un estat de la qüestió que prioritzés l'anàlisi de les millors obres sobre els camps de concentració franquistes, i que n'expliqués els orígens, les funcions i la ubicació geogràfica. El segon capítol, en canvi, es proposava fonamentar sobre la bibliografia publicada una reconstrucció de la vida i de la repressió que es vivia en els camps de concentració. De manera que el que es volia fer era treballar el TFG des de la doble òptica de la història política i de la història social.

El tema, sens dubte, ha estat sempre molt polèmic i delicat durant el franquisme i els anys de la Transició. La fi de la dictadura i l'arribada de la democràcia han permès lentament a la historiografia mostrar la falsa propaganda franquista respecte del sistema concentracionari. S'han anat produint treballs sobre la repressió franquista i els camps de concentració sobretot a partir de la dècada dels 2000, conforme la documentació de l'època anava sent més accessible.

Una part notable de la classe dirigent espanyola sempre ha sostingut que vivim en una democràcia totalment sanada, sense dur a terme accions judicials contra els culpables; tampoc s'ha fet una reflexió crítica dels fets ocorreguts. Hi ha una sensació d'impunitat dels crims franquistes que fa que encara no s'hagin tancat completament les ferides d'aquells dies. D'altra banda, en aquest aspecte la transició a la democràcia no ha estat efectuada correctament, ja que seria necessari tractar socialment els fets que van passar durant la guerra civil, i condemnar als responsables dels crims del franquisme.

Avui en dia, moltes històries sobre els crims franquistes són rememorades i conegudes malgrat que, durant anys, els investigadors van topar-se amb obstacles de tot tipus. Pel que fa als camps de concentració, s'ha assistit a un increment notable dels estudis locals i regionals, acompanyats per algunes obres de caràcter general –la més important de les quals és certament la de Javier Rodrigo– que han permès realitzar un salt qualitatiu indiscutible a nivell historiogràfic. Encara hi ha aspectes d'aquesta història que s'han de seguir aprofundint, com la de la mortalitat dins els camps, però en general la historiografia espanyola avança pel bon camí. Si de cas, s'hauria de remarcar la dimensió memorialística lligada als camps de concentració. Sobre aquest aspecte, voldria formular

aquí una última reflexió, que considero útil per acabar d'enquadrar tant el fenomen com el mateix TFG.

La memòria i la literatura autobiogràfica han estat una font molt important d'estudi dels camps de concentració franquistes, i en el segon capítol d'aquest treball s'ha intentat ressaltar-les dins una explicació de la vida quotidiana en aquells espais de repressió. La victòria del bàndol franquista, juntament amb la llarga durada de la dictadura, van insonoritzar la memòria i la identitat col·lectiva dels presoners d'aquells camps. Amb tot, ara estem en un moment en què, a partir de la reivindicació moral dels testimonis, els camps comencen a formar part del discurs històric en la historiografia i en els mitjans de comunicació. En aquest sentit, és molt important el concepte d'ús públic de la història, creat per Jürgen Habermas, el qual recorda la funció social que implica el coneixement del passat sense manipulacions. El record públic de les guerres en el segle XX ha estat un dels components de la memòria identitària i col·lectiva de les societats civils. Encara més importància va tenir en les guerres civils, ja que va suposar la instrumentalització d'un discurs d'unitat nacional en el qual tots els subjectes col·lectius s'apropriaven del sentiment de nació i creien ser cadenes de transmissió de la voluntat popular, del verdader esperit patriòtic. Les guerres civils han estat un recurs històric contra l'invasor, l'enemic i el presoner que es pretenien excloure de l'esperit nacional. Els llocs bèl·lics de la memòria han estat i són esforços de promoció de la unitat nacional a través de l'explicació victoriosa del passat⁹⁰.

L'ús públic de la memòria i de la història de la Guerra Civil que va desenvolupar la dictadura franquista ha de ser entès com un element estructurador de la identitat col·lectiva espanyola. Al final, el record constant de la guerra ha suposat un gran esforç autojustificatiu d'instrumentació de la història, tractant d'esborrar el republicanisme i la repressió governamental. La memòria de la victòria va ser molt important per l'assentament de la dictadura franquista. Durant la guerra, es va impulsar una imatge del presoner malvat, divinitzant, per contra, la figura de Franco, que els volia expulsar. La propaganda franquista era experta en manipulacions, mostrava als seus documentals els presoners treballant als camps feliços i resant. En definitiva, els franquistes volien ensenyar aquesta reeducació. Entre el catolicisme i el totalitarisme, la postura propagandística oficial cap als presoners va tenir molt a veure amb la necessitat

⁹⁰ RODRIGO, Javier. *Los campos...*, op. cit., pp. 176-177.

d'adaptació del règim franquista al canviant context internacional, on no convenia ensenyar uns presoners democrats. Tot el contrari, aquests havien de transmetre a l'estranger la imatge d'un bondados Nou Estat envers aquells que havien intentat destruir la Nació⁹¹.

Aquesta imatge del presoner feliç després d'haver estat "curat" per l'Estat, és la que s'anirà repetint en els mitjans oficials de la dictadura. És per això que l'Estat mai no va fer acte de petició oficial d'excusa. Des de la perspectiva oficial, els camps eren un mitjà més que mostrava la bondat redemptora del nou ordre polític. Les interpretacions no oficials sobre la (post)guerra van venir durant el període dictatorial des de l'estranger, principalment dels exiliats republicans. Davant aquestes primeres aproximacions des de fora, el règim franquista va sentir la necessitat de continuar amb l'articulació del relat històric justificador de la rebel·lió i de la guerra. Tanmateix, en aquests discursos oficials els camps de concentració quedaven en segon pla o eren directament esborrats. La memòria i el record dels camps de concentració franquistes havien estat un terreny poc conegut abans de la democràcia a l'hora d'explicar la història social i militar de la Guerra Civil i la postguerra. Durant la dictadura, el record dels camps, de les presons i dels altres elements de repressió franquista només van ser elements de reivindicació clandestina. Amb la fi de la dictadura entrarien en joc els preceptes (la liberalització del mercat cultural i l'establiment d'un règim de convivència adaptat a les realitats nacionals i internacionals de l'època) necessaris per l'explosió memorialista a través del relat autobiogràfic, a més de la socialització del record (gràcies a les associacions dedicades a la promulgació i al manteniment de la memòria) i la recerca historiogràfica⁹².

No va ser fàcil impulsar aquesta recuperació de la memòria dels camps de concentració. Des de el bàndol franquista es va dur a terme intencionadament una política de destrucció del record (pensem només en el fet que cada camp de concentració va ser eliminat sense deixar proves del seu obscur passat). El període de la guerra i postguerra va ser reescrit durant la dictadura amb un triple objectiu: criminalitzar l'etapa republicana, legitimar el cop d'Estat que va acabar amb la democràcia i blanquejar els crims i la brutal repressió exercida durant els quaranta anys de franquisme. La situació va canviar poc després de morir Franco, tot i que la Transició es va construir a partir de garantir la impunitat dels agressors, ignorar les víctimes i mantenir intacte el relat historiogràfic franquista. Cap

⁹¹ *Ibid.*, pp. 178-179.

⁹² *Ibid.*, pp. 180-183.

govern d'aquells anys va fer res de substancial per canviar-ho. Van ser els ciutadans els que, ajudats per alguns ajuntaments i comunitats autònomes com Catalunya, van donar passos importants per revertir la situació. Més enllà de l'increment dels estudis sobre el tema a partir dels anys noranta, s'ha de remarcar que qui més va insistir en el coneixement d'aquestes realitats concentracionàries van ser sobretot les associacions d'excombatents republicans que volien recuperar i difondre el seu passat. Aquest associacionisme va empènyer fortament (encara ho fa) les administracions públiques en aquesta recuperació històrica⁹³. Gràcies a les seves voluntat i determinació s'han aconseguit compensacions com les previstes en la Llei de Pressupostos Generals de l'Estat de 1990, que va estipular la concessió d'una sèrie d'indemnitzacions a favor de les persones que van ser empresonades durant el franquisme per raons polítiques i que complissin els requisits estipulats en la Llei d'Amnistia de 1977. L'agost de l'any 2000, gràcies a la iniciativa de l'Associació Catalana d'Ex Presos Polítics, la Generalitat de Catalunya va aprovar la reparació històrica, més que econòmica, per als catalans que van patir més la repressió de la dictadura i que van ser empresonats per defensar els seus ideals⁹⁴. Degut a la suma de la memòria individual, de l'associacionisme i del suport polític i administratiu, els camps de concentració han començat a formar part de la memòria col·lectiva de la guerra i del franquisme. Les peticions de compensacions econòmiques per als presos i preses del franquisme, a més de mobilitzar la opinió pública, han significat un reposicionament de la memòria social de la repressió sobre els presoners de Franco, que ha aconseguit sortir dels cercles de clandestinitat als quals la dictadura els havia abocat i que s'ha situat al centre de la discussió pública sobre la història.

⁹³ *Ibid.*, p. 184.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 185.

4. Bibliografía

Articles de revista científica

- Cayetano, Moisés. (2011). “Campo de concentración de Castuera: esfuerzo divulgativo, didáctico y de investigación”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2.
- Chaves, Julián. (2005). “Franquismo: prisiones y prisioneros”. *Pasado y Memoria. Revista de historia contemporánea*, nº 4.
- Coronado, Carlota. (2012). “Exilio y televisión: la memoria mediática de la represión franquista”. *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea*. nº 10.
- De Guzmán, Eduardo. (2002). “El año de la victoria: testimonio de los campos de concentración franquistas”. *Bicel. Boletín interno de la Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo*, nº 13.
- García, Juan Carlos. (2017). “Espacios de castigo y trabajo forzado del sistema concentracionario franquista”. *Geografía e historia*, nº 24.
- González, Alfredo. (2011). “Excavaciones arqueológicas en el campo de la concentración de Castuera (Badajoz): primeros resultados”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2.
- González, José Ramón. (2011). “Esclavizar para vencer y convencer: los Batallones de trabajadores y el trabajo forzado en el sistema represivo franquista”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2.
- González, José Ramón. (2008). “Represión, esclavitud y exclusión: un análisis a escala de la violencia franquista”. *Entelequia. Revista interdisciplinar*, nº 7.

- González, José Ramón. (2011). “La represión franquista en la bibliografía: el sistema concentracionario y el trabajo forzado”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2.
- González, José Ramón. (2006). “Origen y desarrollo de los campos de concentración franquistas en Extremadura”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 62, nº 1.
- González, José Ramón. (2006). “Prisioneros del miedo y control social: el campo de concentración de Castuera”. *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea*, nº 6.
- González, Sergio. (2017). “La ‘liberación’ del Campo de Concentración de Castuera: rebelarse a través del espacio”. *Revista Digital de la Escuela de Historia*, vol. 9, nº 21.
- León, Guillermo. (2011). “El campo de concentración de Castuera: del olvido forzado a lugar de memoria y recurso didáctico”. *Revista de estudios extremeños*, vol. 67, nº 2.
- López, Antonio. (2008). “La ‘recuperación de la memoria’ de la Guerra Civil y de la represión de la Dictadura Franquista en Extremadura: la experiencia de la Asociación Memorial Campo de Concentración de Castuera”. *Entelequia. Revista interdisciplinaria*, nº 7.
- López, Antonio. (2019). “Cartas prisioneras: Vida cotidiana y últimas voluntades en el Campo de concentración de Castuera”. *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, nº 19.
- Martins, Maria Victoria. (2004). “O universo carcerario na ditadura franquista”. *Dez.eme. Revista de historia e ciencias sociais de Fundação 10 de Marzo*, nº 9.

- Molinero, Carme. (2003). “Campos de concentración y prisiones en el marco de la represión franquista”. *Historia del presente*, nº 2.
- Monfort, Aram. (2009). “Los campos de concentración franquistas y su funcionamiento en Cataluña”. *Hispania. Revista española de historia*, vol. 69, nº 231.
- Muñoz, Laura. (2014). “Extremadura: Behind the material traces of Franco’s repression”. *Culture & History Digital Journal*, vol. 3.
- Núñez, Mirta. (2012). “La doma de los cuerpos y las conciencias, 1939-1941. El campo de concentración de Porta Coeli (Valencia)”. *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea*, nº 10.
- Núñez, Mirta. (2005). “El dolor como terapia. La médula común de los campos de concentración nazis y franquistas”. *Ayer*, nº 57.
- Ranz, Eduardo. (2019). “La represión franquista contra la mujer”. *Femeris. Revista Multidisciplinar de Estudios de Género*, vol. 4, nº 3.
- Rodrigo, Javier. (2002). “Los Almendros y Albaterra: Campos de concentración franquistas para el recuerdo”. *Spagna contemporanea*, nº 22.
- Rodrigo, Javier. (2001). “Vae victis! La función social de los campos de concentración franquistas”. *Ayer*, nº 43.
- Rodrigo, Javier. (2006). “Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco”. *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea*, nº 6.

Capítols de llibre

- Cenarro, Ángela. (2003). “La institucionalización del universo penitenciario franquista”. Dins: Sobrequés, Jaume; Molinero, Carme; Sala, Margarida. *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica.
- Eiros, Enrique. (2015). “Campos de concentración franquistas. Un espacio de violencia, clasificación y control social”. Dins: Gómez, Gutmaro; Pallol, Rubén; de Miguel, Santiago (coords.). *Actas del Congreso Posguerras75 aniversario del fin de la Guerra Civil española*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias.
- González, José Ramón. (2006). “Represión institucionalizada, explotación económica e identificación ideológica: los campos de concentración franquistas en Extremadura”. Dins: DD.AA. *La Guerra Civil española 1936-1939*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.
- Laruelo, Marcelino. (2005). “Saturarán: ¿cárcel de mujeres o campo de concentración?”. Dins: DD.AA, *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria*. A Coruña: Asociación Cultural Memoria Histórica.
- Muñiz, Ignacio. (2008). “Apuntes para una propuesta museológica. Un ecomuseo de la memoria social: el campo de concentración franquista de Los Merinales”. Dins: . *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las ciencias sociales*. Sevilla: Fundación Centro de Estudios Andaluces.
- Rodrigo, Javier. (2005). “Las penas eternas del infierno: la reeducación religiosa en los campos de concentración franquistas”. Dins: DD.AA., *Memoria e historia del franquismo: V Encuentro de investigadores del franquismo*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

- Rodrigo, Javier. (2002). “En el limbo de la Historia. La memoria de los campos de concentración franquistas, entre el olvido oficial y el uso público”. Dins: Forcadell, Carlos; Frías, Carmen; Peiró, Ignacio (coords.). *Usos públicos de la Historia: comunicaciones al VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Rodrigo, Javier. (2003). “Campos en tiempos de guerra: historia del mundo concentracionario franquista (1936-1939)”. Dins: Sobrequés, Jaume; Molinero, Carme; Sala, Margarida. *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica.

Libres

- Aznar, Manuel. (2019). *1939. Exilio republicano español*. Madrid: Ministerio de Justicia.
- Dueñas, Oriol. (2006). *La repressió franquista a Barcelona: 1939-1945*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Fernández, María Victoria. (2018). *La Ranilla: Prisión de presos políticos del franquismo*. Sevilla: Aconcagua Libros.
- Gómez, Gutmaro. (2009). *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*. Madrid: Taurus.
- Guerrero, Rafael. (2014). *Testigos de la memoria*. Sevilla: Aconcagua Libros.
- Hernández, Carlos. (2019). *Los campos de concentración de Franco: Sometimiento, torturas y muerte tras las alambradas*. Madrid: Ediciones B.
- Jaume, Maria Eugènia. (2019). *Esclaus oblidats: els camps de concentració a Mallorca (1936-1942)*. Palma de Mallorca: Documenta Balear.

- Reig, Alberto. (2005). *Franco: el César superlativo*. Madrid: Tecnos.
- Rodrigo, Javier. (2003). *Los campos de concentración franquistas: entre la historia y la memoria*. Madrid: Siete Mares.
- Rodrigo, Javier. (2005). *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*. Barcelona: Crítica.
- Rodrigo, Javier. (2008). *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial.
- Sobrequés, Jaume; Molinero, Carme; Sala, Margarida. *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica.
- Soutelo, Raúl. (2019). *O Anxo de Montearnal: investigación e didáctica da represión franquista en Galicia partindo da memoria oral dun home bravo que non se deixou cazar*. Vigo: Ir Indo.
- Teresa, Ana. (2010). *Cartografías silenciadas*. Valencia: Servei de Publicacions de la Universitat de València.

Tesis doctorals i treballs de recerca de doctorats

- Badiola, Ascensión. (2015). *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadores en el comienzo de la posguerra*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Barriuso, Jordi. (2005). *Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

- Bouzekri, Nora. (2012). *Derrotados, desterrados e internados. Españoles y catalanes en la Argelia colonial. ¿La memoria olvidada o el miedo a la memoria? (1936-1962)*. Bellaterra: Univesitat Autònoma de Barcelona.
- Gabarda, Vicente. (1990). *La represión franquista en el País valenciano, 1938-1956*. Valencia: Universitat de València.
- García, Juan Carlos. (2017). *Espacios de castigo y trabajo forzado del sistema concentracionario franquista*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra.
- Martín, Javier. (2013). *Pérdidas humanas a consecuencia de las prácticas represivas franquistas en la provincia de Badajoz (1936-1950)*. Cáceres: Universidad de Extremadura.
- Menéndez, Enrique. (2016). *Guerra civil en Cantabria: la represión republicana y franquista 1936-1948*. Santander: Universidad de Cantabria.
- Ramos, José. (2018). *Campos de concentración de prisioneros, evadidos y batallones de trabajadores en la provincia de Córdoba (1938-1942)*. Córdoba: Universidad de Córdoba.